

ΚΩΣΤΑ ΣΤΡ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ὁ Μάρξ καὶ ἡ διαλεκτικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ

330
7.

Α.Β.Σ. ΠΕΙΡΑΙΩΣ	
ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	689
ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ	

8^Η ΕΚΔΟΣΙΣ

ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΗΣ Α.Σ.Β.Σ.

Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ περιοδικὸν «ΣΠΟΥΔΑΙ» 1956

ΑΝΩΤΕΡΑ ΣΧΟΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΩΣΤΑ ΣΤΡ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ὁ Μάρξ καὶ ἡ διαλεκτικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ

8^Η ΕΚΔΟΣΙΣ

ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΗΣ Α.Σ.Β.Σ.

Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ περιοδικὸν «ΣΠΟΥΔΑΙ» 1956

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΗΣ Α.Σ.Β.Σ.

1. Γενεσιουργοί λόγοι της Κοινωνικής Πολιτικής
Στράτου Κ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ
2. Ἡ εξέλιξις τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς καὶ αἱ σύγχρονοι κατευ-
θύνσεις τῆς
Χρήστου ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ
3. Ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν
Χρήστου ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ
4. Ἡ θεωρία τῆς κοινωνικῆς πάλης
Κώστα Στρ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ
5. Φιλοσοφικὴ καὶ μεθοδολογικὴ τοποθέτησις τῆς κοινωνιολογίας
Κώστα Δ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ
6. Ἡ ἐργασιολογία ὡς ἐπιστῆμη περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ ἐργασίᾳ
Ἴηλις ΠΕΡΙΤΣ
7. Κράτος καὶ Κοινωνία κατὰ τὴν θεωρίαν τῶν «Ἴσων»
Γεωργίου ΒΛΑΧΟΥ

Α' ΔΕΚΑΗΜΕΡΟΝ

ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

1. Βιοτεχνικὴ παράδοσις καὶ προβλήματα εἰς τὸ Ἀφγανιστάν
Ἰωγγέλου ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ
2. Ἡ ἐν Λιβύῃ ἀποστολὴ τῆς Τεχνικῆς Βοηθείας
Ἰωάννου ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ
3. Αἱ στατιστικαὶ τῆς ἐργασίας
Ἄντωνίου ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ
4. Σημερινὰ μεταναστευτικὰ προβλήματα
Ἄντωνίου ΣΑΜΑΡΑΚΗ
5. Αἱ Κοινωνικαὶ ἀσφαλίσεις
Εὐαγγέλου ΦΛΩΚΟΥ
6. Προβλήματα ἀπασχολήσεως ἐν Γαλλίᾳ καὶ Βελγίῳ
Δημητρίου ΑΡΕΤΑΙΟΥ
7. Ὁ ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμὸς
Νικολάου ΘΕΟΔΩΡΟΥ
8. Ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευσις καὶ ἡ ἀπασχόλησις
Ἀλεξάνδρου ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ
9. Ἀνακεφαλαίωσις τῶν ἐργασιῶν τοῦ Δεκαημέρου
Σωτηρίου ΑΓΑΠΗΤΙΔΗ

KOSTAS STR. PAPAIOANNOU

INDUSTRIE ET SOCIÉTÉ

Marx et la dialectique du capitalisme

(Extrait de la Revue «SPOUDAI» 1956)

8e Publication

du Centre d'Études Sociales

ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

ΣΩΚΡΑΤΗΣ Ο ΘΗΗΣΚΩΝ

(Εισαγωγή στον Φαίδωνα)

«Νέα Έστία» : Τεύχη 357—358.

ΠΛΑΤΩΝ Ο ΕΙΔΩΣ

(Φιλοσοφία τής καταδικασμένης συνείδησης)

«Νέα Έστία» : Τεύχη 484—486.

ΠΑΛΙΕΣ ΑΥΤΑΠΑΤΕΣ ΣΕ ΝΕΑ ΜΟΡΦΗ

(Ή κρίση του έπαναστατικού σοσιαλισμού)

«Σοσιαλιστική Έπιθεώρηση», 1945.

ΤΟ ΟΥΜΑΝΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΣΤΟΝ ΧΧ ΑΙΩΝΑ

«Έπιθεώρησις των Πολιτικών και Οικονομικών Έπιστημών»,
Τεύχος Α', 1947.

ΤΑ ΝΕΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ ΑΜΕΡΙΚΗΣ

«Προοδευτικός Φιλελεύθερος»,

(Σειρά άρθρων) από 13 Μαΐου έως 27 Ίουνίου 1950.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟΝ ΣΟΥΜΑΝ

«Νέα Οικονομία», Τεύχος 6, 1950.

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ Ο ΗΣΚΙΟΣ ΤΟΥ

(Ίστορική συνείδηση και ανθρωπολογία στον ΧΧ αιώνα), 1951.

ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

(Έλληνική Κοσμολογία και Δυτική Έσχατολογία)

«Άρχεϊον Οικονομικών και Κοινωνικών Έπιστημών», 1955.

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΑΛΗΣ

(Μύθος και πραγματικότητα)

«Σπουδαί» 1955.

MARX Y LA SOBERANIA DE LA INDUSTRIA

Revista mexicana de literatura 1956.

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ὁ Μάρξ καὶ ἡ διαλεκτικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ

Ὑπὸ τοῦ κ. ΚΩΣΤΑ ΣΤΡ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

Ἔνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἐξηγοῦν τὴ μόνιμη ἐπικαιρότητα τῆς σκέψης καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Κάρλ Μάρξ εἶναι ἀσφαλῶς καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μάρξ, μαζί μὲ τὸν Χέγκελ καὶ τὸν Σαίμ-Σιμόν, εἶναι ἀπὸ τοὺς πρῶτους ποὺ διέγνωσαν τὴν ἀποφασιστικὴ κοσμοϊστορικὴ σημασία τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης. Τῶντι, ἡ «*ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων*» ποὺ ἀνυψώνεται ἀπὸ τὸν «*ἱστορικὸ ὕλισμό*» στὴν περιωπὴ μιᾶς «*κινητήριας δυνάμεις τῆς ἱστορίας*», δὲν παριστάνει ἀπλῶς καὶ μόνον μιὰ ἱστορικὴ ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου ἀνάμεσα στὶς ἄλλες, ἀλλὰ ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ *φιλοσοφία* τοῦ Μάρξ, τὴν κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινη ἐμπειρία—μιὰ ἐμπειρία διάπλωσης καὶ ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπου ποὺ συμπίπτει καὶ ταυτίζεται μὲ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν πραγματοποίησιν τῶν πρὸ «*οὐσιαστικῶν*» τοῦ ἰδιοτήτων (1) Ἄπ' αὐτῆ τῆ γενικῆ φιλοσοφικῆ θεώρησιν τῆς ἐργασίας, καὶ εἰδικότερα τῆς τεχνικῆς, σὰν ὕψιστης ἀνθρώπινης δραστηριότητος, πηγάζει καὶ ὁ εἰδικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Μάρξ θεωρεῖ τὸν *καπιταλισμό*. Ὁ καπιταλισμὸς, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλάει ὁ Μάρξ, δὲν εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον μιὰ μορφή κοινωνικοοικονομικῆς ὀργάνωσης ἀνάμεσα στὶς ἄλλες, ἀλλὰ παρουσιάζεται σὰν τὸ πρῶτον κοινωνικὸ καθεστῶς μέσα στὴν ἱστορία, ποὺ πραγματοποίησε ἐντελεχειακὰ τὶς ἄγνωστες καὶ λανθάνουσες ὡς τὰ τότε τεχνικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, καὶ θεωρεῖται γι' αὐτὸ τὸ λόγο σὰν τὸ καθεστῶς ποὺ καλεῖται νὰ κλείσει τὴν «*προϊστορία* τῆς ἀνθρωπότητος», ἀνοίγοντας τὸ δρόμον στὴν ἀληθινὰ ἀνθρώπινη, τὴ σοσιαλιστικὴ κοινωνία.

Ἄνοίγοντας ἕνα διαρκῶς εὐρυνόμενον πεδίου δράσεως στὶς οικονομικὲς δραστηριότητες, πραγματοποιώντας «*θαύματα ἐντελῶς διάφορα ἀπὸ τὶς αἰγυπτιακὰς πυραμίδας καὶ τὶς γοτθικὰς μητροπόλεις*» (2), ὁ καπιταλισμὸς, λέει ὁ Μάρξ, «*ἔδειξε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τὸ τί μπορεῖ νὰ κάνει ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα*» (3). Ἐνῶ, δηλαδή, ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα ξεδευόταν ὡς τὰ τότε σὲ ἔργα μὴ παραγωγικὰ ἢ φαινόταν ἀνίκανη νὰ ξεπεράσει ἕνα ὀρισμένον βαθμὸν πρακτικῆς ἀποτελεσματικότητος, ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάστασις δημιούργησε ἕναν κόσμον ὅπου ἡ διαρκὴς ἀνάπτυξιν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἡ ἐνοποίηση τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ ὄλων τῶν ἐθνῶν καὶ ἡ ἐμφάνισιν μιᾶς παγκόσμιας τάξεως προλεταρίων κά-

1) «*Ἡ ἱστορία τῆς βιομηχανίας*, λέει ὁ Μάρξ, ὀρίζοντας ἐπιγραμματικὰ τὴν *τεχνολογικὴν* του μεταφυσικὴν, *εἶναι τὸ ἀνοικτὸ βιβλίον τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου*, ἡ *εὐλοπιημένη ἀνθρώπινη ψυχολογία*»: Nationalökonomie und Philosophie, ἔκδ. Kiepenheuer, 1951, σελ. 192.

2) Μάρξ: Τὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο.

3) Μάρξ: Ἐνθ. ἀν.

νουν για πρώτη φορά αντικειμενικά δυνατή την πάλη για την οριστική κατάλυση κάθε έκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο και έφικτη την οικοδόμηση μιās πανανθρώπινης κοινωνίας.

Αυτή καθ' έαυτην ή απλή ύπαρξη του προλεταριάτου δέν αποδειχνει την «ώριμότητα» του καπιταλισμού, δέν αποδειχνει ότι ο καπιταλισμός πραγματοποίησε «όλες» τις παραγωγικές δυνάμεις που περιέχει. Στην αρχή, μάλιστα, δέν αποδειχνει τίποτα : στην περίοδο της καπιταλιστικής ανόδου, όταν οι καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις και τó «νομικό έποικοδόμημά» τους : οι καπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας, εύνοοον την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τότε ή ύπαρξη του βιομηχανικού προλεταριάτου και ή άθλιότητά του φαίνονται σαν ένα «άναγκαίο κακό» που, έπιβεβλημένο ανεξάρτητα από τή θέληση των ανθρώπων, κάνει άνίσχυρη κάθε διαμαρτυρία. Γιατί :

«Στήν κοινωνική παραγωγή τής ζωής τους, οι άνθρωποι συνάπτουν άναμεταξύ τους ορισμένες άναγκαίες, ανεξάρτητες από τή θέλησή τους, παραγωγικές σχέσεις που αντιστοιχοϋν σ' έναν ορισμένο βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Τό σύνολο αυτών των παραγωγικών σχέσεων αποτελεί τήν οικονομική διάρθρωση τής κοινωνίας, τήν συγκεκριμένη βάση πάνω στην οποία ύψώνεται ένα νομικό και πολιτικό έποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχοϋν ορισμένες μορφές συνείδησης» (1).

Σ' αυτή τή φάση, όπου οι ταξικές σχέσεις που προκύπτουν από τήν παραγωγική ανάπτυξη, παρουσιάζονται σαν ένα «άναγκαίο κακό», σαν «άναγκαίες και ανεξάρτητες από τή θέληση των ανθρώπων», οι άνθρωποι «δέν βλέπουν μέσα στην άθλιότητα παρά μόνο τήν άθλιότητα, χωρίς να βλέπουν αυτή τήν επαναστατική πλευρά τής άθλιότητας που θά ανατρέψει τήν παλιά κοινωνία» (2). 'Η ίδια ή αρχικά άπλως άρνητική στάση των εργατών άπέναντι στο βιομηχανικό κεφάλαιο δείχνει ότι, στην περίοδο αυτή, ή πρώτη ούθόρμητη μορφή αυτοσυνείδησης τής εργατικής τάξης ήταν ή άρνηση του έαυτου της, μέσα στο ούτοπικό όνειρο τής έπιστροφής στις ελδουλλιακές συνθήκες ύπαρξης των προκαπιταλιστικών τάξεων. "Έτσι, τó συνδεδεμένο με τó όνομα του John Lydd κίνημα καταστροφής των μηχανών στην πρώτη περίοδο τής βιομηχανικής επανάστασης—δπως και τά διάφορα αντίστοιχα φαινόμενα καταστροφής των παραγωγικών μέσων στην περίοδο τής πρώτης σοβιετικής πιατιλέτκας—έκφράζουν όχι μιá αυτόνομη ταξική συνείδηση (δηλαδή μιá συνειδητοποίηση τής «επαναστατικής πλευράς τής άθλιότητας») παρά τή βιαιότητα και τόν χροστικό χαρακτήρα μιās βιολογικής άμυνας κατά τής φαινομενικής αίτίας τής άθλιότητας : τής μηχανής. Σ' αυτή τήν καπιταλιστική άνωριμότητα και τή «βιολογική» και όχι ταξική—ιστορική άμυνα του προλεταριάτου αντιστοιχεί ó «ούτοπικός σοσιαλισμός».

Ό Μάρξ συνεχίζει τις σκέψεις του για τήν «επαναστατική πλευρά τής άθλιότητας», και λέει :

«Όσο τó προλεταριάτο δέν είναι άρκετά άναπτυγμένο για να συγκροτηθεί σε τάξη, και όσο, συνεπώς, ή πάλη του προλεταριάτου κατά τής άστικής τάξης δέν έχει

1) Πρόλογος στην Κριτική τής πολιτικής Οικονομίας.

2) Misère de la philosophie (έκδ. Editions sociales, Paris, 1947) σ. 100.

ἀκόμα πάρει έναν πολιτικό χαρακτήρα, και όσο οι παραγωγικές δυνάμεις δὲν ἔχουν ἀρκετὰ ἀναπτυχθεῖ μέσα στοῦ ἀστικὸ καθεστῶς, ἔτσι πού νὰ ἀφήνουν νὰ διαφαίνονται οἱ ὕλικές προϋποθέσεις οἱ ἀναγκαῖες γιὰ τὴ χειραφέτηση τοῦ προλεταριάτου και γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς νέας κοινωνίας, οἱ θεωρητικοὶ (δηλ. τοῦ προλεταριάτου) δὲν εἶναι παρὰ οὐτοπιστές ... * Ἀλλὰ στοῦ μέτρο πού ἡ ἱστορία συνεχίζει τὴν πορεία της, και ἡ πάλη τοῦ προλεταριάτου διαγράφεται ὀλοένα και πιὸ καθαρά ... (αὐτοὶ οἱ θεωρητικοὶ) δὲν ἔχουν παρὰ νὰ δοῦν αὐτὸ πού γίνεται μπρὸς στὰ μάτια τους και νὰ γίνουν τὸ ὄργανό του».

Ποιά ὅμως εἶναι ἡ κατεύθυνση αὐτῆς τῆς «πορείας τῆς ἱστορίας» και ποῦ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει αὐτὴ ἡ παράλληλη ἀνάπτυξη τῶν καπιταλιστικῶν χρησιμοποιούμενων παραγωγικῶν μέσων και τῆς ἐκμεταλλεμένης προλεταριακῆς μάζας; Ποιά εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ λογικὴ πού ὀρθώνει αὐτὴ τὴν ἀντιφατικὴ εἰκόνα τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας μέσα στὴν ὀποία ἡ κοινωνικὴ ἀθλιότητα παράγει τὸν ἰδιωτικὸ πλοῦτο και ὁ ἰδιωτικὸς πλοῦτος τὴν κοινωνικὴ ἀθλιότητα; Πῶς οἱ καπιταλιστικὲς παραγωγικὲς σχέσεις, πού πρὶν ἦταν «ἀναγκαῖες και ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴ θέληση τῶν ἀνθρώπων», θὰ γίνουν τώρα κάτι τὸ ἀθάλαροτο και τὸ ἀφύσικο, πού ἡ συνειδητὴ θέληση και δράση τῶν προλεταρίων θὰ μπορεῖ πραγματικὰ νὰ ἀνατρέψει και νὰ ἀντικαταστήσει μὲ τίς «νέες και ἀνώτερες» σοσιαλιστικὲς παραγωγικὲς σχέσεις;

Τὴν ἀπάντηση τὴ δίνει ὁ περίφημος πρόλογος τῆς «Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας»:

«Σ' ἕνα ὀρισμένο στάδιο τῆς ἀνάπτυξῆς τους, οἱ ὕλικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς κοινωνίας ἔρχονται σὲ ἀντίφαση μὲ τίς ὑπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις ἢ μὲ τὴ νομικὴ τους ἔκφραση: τίς σχέσεις ἰδιοκτησίας, πού μέσα τους ἐξελίσσονταν ὡς τὰ τότε. Αὐτὲς οἱ σχέσεις, ἐνῶ πρὶν βοηθοῦσαν τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τώρα τὴν ἐμποδίζουν. Καί τότε ἀνοίγει μιὰ ἐποχὴ κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Οἱ μεταβολὲς στὴν οἰκονομικὴ βάση ἀναστατώνουν ἀργὰ ἢ γρήγορα ὄλο τὸ τεράστιο ἐποικοδόμημα. Ὅταν ἀντιμετωπίζει κανεὶς τέτοιες ἀνατροπές, πρέπει πάντοτε νὰ ξεχωρίζει τὴν ὕλικὴ ἀνατροπὴ τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν τῆς παραγωγῆς, πού μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴ διαπιστώσει μ' ἕνα ἐπιστημονικὰ ἀκριβῆ τρόπο, ἀπὸ τίς νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές, τίς ἰδεολογικές γενικὰ μορφές, μὲ τίς ὀποῖες οἱ ἄνθρωποι συνειδητοποιοῦν αὐτὴ τὴ σύγκρουση ...».

Αὐτὴ τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις και τίς παραγωγικὲς σχέσεις πού θὰ ἔδειχνε τὴν καπιταλιστικὴ ὀριμότητα και θὰ ἔφερνε τὴν κατάρρευση τοῦ καπιταλισμοῦ, θὰ τὴν ἔκανε, γιὰ τὸν Μάρξ, ἀναπόφευκτη αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ «γενικὸς νόμος τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς»: ὁ νόμος τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου.

1. Ὁ «γενικὸς νόμος τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς»

Αὐτὸ πού ἐνδιέφερε τὸν Μάρξ δὲν ἦταν ἡ ἀπλὴ ἀναγνώριση τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἡ διατύπωση τῆς λογικῆς αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων μέσα σὲ μιὰ συνοπτικὴ θεωρία τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Μιὰ τέτοια θεωρία θὰ παρουσίαζε τίς ἀνταγωνιστικὲς ταξικὲς σχέσεις πού ἀπορρέουν ἀπὸ ἕνα δεδομένο τρόπο παραγωγῆς ὀχι μόνο σὰν τὸ στατικὸ «θεμέλιο ὀλης τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης», ἀλλὰ και σὰν τὴν κινητήρια δυνάμη τῆς ἐξέλιξης και θὰ ὀριζε

Έτσι τὸ ποιὸ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχονται καὶ ἀναπτύσσονται μέσα σ' ἓνα δεδομένο σύστημα παραγωγικῶν σχέσεων, μπορεῖ νὰ γίνῃ τὸ κίνητρο καὶ ὁ φορέας τῆς μελλοντικῆς μεταμόρφωσης τῆς κοινωνίας. Γιὰ τὸν Μάρξ, μιὰ καθαρὴ θεωρία τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ μιὰ συστηματικὴ θεωρία τῶν κοινωνικοοικονομικῶν προβλημάτων ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ταξικὴ διάρθρωση ἑνὸς δεδομένου οἰκονομικοῦ καθεστῶτος καὶ καθορίζουν τὰ ὅρια μέσα στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ νὰ ἐξελιχθεῖ. Μιὰ τέτοια θεωρία δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ παρὰ μόνον πάνω στὴ διατύπωση τοῦ εἰδικοῦ νόμου ἢ τῶν εἰδικῶν τάσεων ποὺ ἰδεατὰ διέπουν τὴν οἰκονομικὴ δυναμικὴ στοῦ ἐσωτερικοῦ ἑνὸς δεδομένου κοινωνικοῦ καθεστῶτος.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, ὁ ὀρισμὸς τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος σὰν καθεστῶτος ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, οἰκονομικῆς ἐλευθερίας καὶ ἀναζήτησης τοῦ maximum τοῦ ἀτομικοῦ κέρδους—καὶ ἓνας τόσο γενικός, ἀ-ιστορικός, ὅπως ἔχουν πεῖ, ὀρισμὸς ἀποτελεῖ τὸ σύστημα ἀναφορᾶς τῆς κλασικῆς καὶ τῆς νεοκλασικῆς θεωρητικῆς οἰκονομικῆς—εἶναι γιὰ τὸν Μάρξ ὀλοτελὰ ἀνεπαρκῆς. Ἐνα τέτοιο σύστημα ἀναφορᾶς, θεμελιωμένο σὲ πολὺ γενικά καὶ ἀφηρημένα, ἢ πάλι, σὲ πολὺ εἰδικὰ καὶ συγκεκριμένα ψυχολογικά, νομικά καὶ νομισματικά δεδομένα, ἀποδείχθηκε ἐξαιρετικὰ ὠφέλιμο γιὰ τὴ διατύπωση τῶν «νόμων τῆς οἰκονομικῆς ἰσορροπίας», γιὰ τὴ μελέτη γενικά τοῦ short run καὶ τῶν «καθημερινῶν» προβλημάτων τῆς ἀγορᾶς, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐμπόδισε τοὺς μὴ—μαρξιστὲς θεωρητικοὺς—πλὴν τοῦ Schumpeter—νὰ ἀναγνωρίσουν τὰ εἰδικὰ ἱστορικά χαρακτηριστικά τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ νὰ ἐντάξουν τὴ θεωρία τῆς «καθημερινῆς» ἰσορροπίας ἢ τὸ πολὺ τῆς «κυκλικῆς περιοδικότητας» σὲ μιὰ γενικὴ θεωρία τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης.

Ἄστικὴ τάξις δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ χωρὶς ἀδιάκοπα νὰ μεταβάλλῃ τὰ παραγωγικὰ μέσα καὶ τὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς καὶ συνεπῶς καὶ τὶς κοινωνικὰς σχέσεις στὴν δόξα τῶν, ἐνῶ, ἀντίθετα, οἱ προηγούμενες βιομηχανικὲς τάξεις δὲν μπορούσαν νὰ ὑπάρχουν παρὰ μόνον ἀφήνοντας ἀνέπαφο τὸν καθιερωμένο τρόπο παραγωγῆς. Αὐτὴ ἡ συνεχὴς μεταβολὴ τῆς παραγωγῆς, αὐτὴ ἡ μόνιμη ἀναστάτωση ὅλων τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, αὐτὴ ἡ διαρκὴς κίνηση καὶ ἡ ἔλλειψη σταθερότητας ξεχωρίζουν τὴν ἀστικὴ ἐποχὴ ἀπ' ὅλες τὶς προηγούμενες».

δὲν ἐννοεῖ τὸ ἀστικὸ καθεστῶς überhaupt σὰν «καθεστῶς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ οἰκονομικῆς ἐλευθερίας», ἀλλὰ συγκεκριμένα τὴν ἱστορικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ «ἀπλή ἐμπορευματικὴ παραγωγή» ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἓνα καθεστῶς μέσα στοῦ ὁποῖο κεφάλαιο καὶ ἐργασία ἔχουν μεταμορφωθεῖ σὲ δύο χωριστὲς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς κατηγορίες καὶ ταυτόχρονα ἡ κοινωνικὴ τάξις ποὺ προσωποποιεῖ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο θεμελιώνει τὴν ταξικὴ τῆς κυριαρχία πάνω στὴν αὐξουσα ὑπεροχὴ τῶν μηχανικῶν μέσων παραγωγῆς πάνω στὴν ἀνθρώπινη ἐργασία.

Ἐνῶ ἡ κλασικὴ θεωρητικὴ οἰκονομικὴ δὲν βλέπει στὶς μεταβολὲς στὶς παραγωγικὰς μεθόδους παρὰ ἓνα ἀπλό ἀποτέλεσμα τυχαίων ἐφευρέσεων καὶ ἀνακαλύψεων, γιὰ τὸν Μάρξ—ὅπως καὶ γιὰ τὸν J. Schumpeter—

ter—οι μεταβολές αυτές δεν είναι τυχαία επιφαινόμενα, αλλά συστατικά στοιχεία της λειτουργίας του καπιταλισμού.

Βέβαια, ο Schumpeter αρνείται να περάσει από την έρευνα των μεταβολών στις παραγωγικές μεθόδους και των «άνανεώσεων» γενικά (από τις οποίες απορρέει, κατά το σχήμα του, η «ρήξη του κυκλώματος», το επιχειρηματικό κέρδος και όλη ή δυναμική κίνηση της οικονομίας) στην έρευνα των «μεταβολών στις οικονομικές συνήθειες, στην οικονομική οργάνωση κ.ο.κ.». Και ενώ έκδηλα αναφέρεται στον Μάρξ, στυλιζάρει το ιδεατό σχήμα της δυναμικής οικονομίας (!) σε βαθμό που η θεωρία του είναι πολύ περισσότερο μιá εισαγωγή στη θεωρία του business cycle παρά μιá απόπειρα θεμελίωσης της θεωρίας της καπιταλιστικής εξέλιξης—μέ την άυστηρή έννοια που τόσο ο Μάρξ όσο και ο ίδιος ο Schumpeter δίνουν στον όρο «θεωρία της εξέλιξης».

*Αντίθετα, για τον Μάρξ, οι τεχνολογικές ανακαλύψεις και ανανεώσεις δεν έντάσσονται στο ιδεατό σχήμα της εξέλιξης που προτείνει, παρά μόνο στο μέτρο που ικανοποιούν τον όρο ότι οι έφευρέσεις που επιτρέπουν την αντικατάσταση της εργασίας από το κεφάλαιο κάνουν πραγματικά έφικτη τη χρησιμοποίηση ενός μικρότερου αριθμού εργατών και, ύστερα, τον όρο ότι οι νέες τεχνικές κάνουν δυνατή την αύξηση της παραγωγής. Τότε, κάτω από τις προϋποθέσεις αυτές, η ύπαρξη ενός «σχετικού υπερπληθυσμού», που αδιάκοπα αυξάνει κάτω από την πίεση της τεχνολογικής άνεργίας, παρουσιάζεται σαν η κύρια δύναμη που έμποδίζει τον πραγματικό εργατικό μισθό να ταυτιστεί με το προϊόν της εργασίας, τον συγκρατεί σ' ένα όρισμένο, σχετικά χαμηλό, επίπεδο και γίνεται έτσι η συνεχώς αναγεννώμενη αναγκαία προϋπόθεση της ύπαρξης του καπιταλιστικού κέρδους. *Όταν, λοιπόν, ο Μάρξ δείχνει, ότι μέσα σε μιá «τέλεια ανταγωνιστική οικονομία», η αναζήτηση του maximum του κέρδους πιέζει τους επιχειρηματίες να τροποποιούν συνεχώς την «όργανική σύνθεση του κεφαλαίου» σε τρόπο ώστε να περιορίζεται όσο γίνεται περισσότερο ο αριθμός των απασχολούμενων εργατών και να αυξάνει όσο γίνεται περισσότερο ο αριθμός των «μηχανικών σκλάβων» και η παραγωγικότητα της εργασίας, ο ρυθμός της συσσώρευσης του κεφαλαίου παρουσιάζεται σαν μιá αναγκαία διαδικασία έπιβεβλημένη από τους «οικονομικούς νόμους», ανεξάρτητη από την ύποκειμενική βούληση των καπιταλιστών.

*Αντίθετα προς τα ύποκείμενα κάθε άλλου τύπου οικονομικής οργάνωσης, οι καπιταλιστές αναπτύσσουν τις παραγωγικές δυνάμεις όχι μόνο για να αύξήσουν τη μελλοντική τους κατανάλωση, αλλά γιατί ο «γενικός νόμος της καπιταλιστικής παραγωγής» τους αναγκάζει να τείνουν προς μιá «*αδιάκοπη επέκταση της αναπαραγωγής και της συσσώρευσης, προς μιá συνεχή μετατροπή του εισοδήματος σε κεφάλαιο*» (!), προς μιá «*άπε-*

1) Joseph Schumpeter : Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung, 1912 (γαλλ. μετ. 1935) σ. 310 : «ή κατασκευή μου δεν συμπίπτει παρά με ένα μέρος του σχήματος του Μάρξ...».

2) Marx : Histoire des doctrines économiques (έκδ. Costes) V, σ. 101.

ριορίστη αύξηση της παραγωγής, την παραγωγή για την παραγωγή, την απόλυτη αύξηση της κοινωνικής παραγωγικότητας της εργασίας» (1), χωρίς να ενδιαφέρονται για την πραγματική ζήτηση που τὰ ὄρια της περιορίζονται καί στενεύουν ἀπὸ τίς «σχέσεις κατανομῆς» ὅπως καθορίζονται ἀπὸ τίς καπιταλιστικὲς παραγωγικὲς σχέσεις.

Μὲ τὴ μαρξικὴ παρουσίαση τοῦ ἰδεατῶ ἀναγκαίου χαραχτήρα τῆς συσσώρευσης μέσα στὴν καπιταλιστικὴ οἰκονομία ἱκανοποιεῖται ἔτσι τὸ μεθοδικὸ αἴτημα νὰ κλειστεῖ τὸ ἐξεταζόμενον ἐμπειρικὸ ὕλικὸ μέσα σὲ ἓνα περιέχον σύστημα πού νὰ κλείνει μέσα του τὸ νόμο ἢ τοὺς νόμους τῆς δυναμικῆς του καί ταυτόχρονα ἢ εἰδοποιὸς διαφορὰ πού ξεχωρίζει τόσο τὸν καπιταλιστικὸ ἀπ' ὁποιοδήποτε ἄλλο ἀστικὸ τρόπο παραγωγῆς ὅσο καί τὴν ἰδιάζουσα στὸν καπιταλισμὸ καθεστωτικὴ κρίση ἀπὸ τὴν καθεστωτικὴ κρίση ὁποιοδήποτε ἄλλου καθεστώτος.

Πραγματικά, σὲ κάθε περίπτωση ὅπου ἡ ἀστικὴ τάξη (ἀνεξάρτητοι παραγωγοὶ ἐμπορευμάτων) παρουσιάζεται σὰν ἄρχουσα τάξη καί ὅπου ἡ συσσώρευση ἔχει ἓνα καθαρὰ προαιρετικὸ χαρακτήρα, ἔχουμε μιὰ οἰκονομία μέσα στὴν ὁποία ἡ ἀσήμαντὴ ἀνάπτυξη τόσο τοῦ σταθεροῦ ὅσο καί τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου κάνει, ὥστε ἡ οὕξη τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαζομένων καί ὁ περιορισμὸς τῆς κατανάλωσής τους στὸ ἐλάχιστο ὄριο τῆς συντήρησης νὰ εἶναι ὁ μόνος παράγοντας τῆς οἰκονομικῆς ἐξάπλωσης. Ἀπὸ τὸν παράγοντα αὐτὸν καθορίζονται ὀρισμένες θεμελιωτικὲς σχέσεις καί τάσεις: α) ἀδυναμία κεφαλαιοποίησης τοῦ πλοῦτου καί συνεπῶς διοχέτευσή του πρὸς τὴν ἔγγεια ἰδιοκτησία, δηλαδὴ προοδευτικὴ ἐξαφάνιση τῆς μικρῆς ἐλεύθερης ἰδιοκτησίας, β) ἀντικατάσταση τῆς ἐλεύθερης ἐργασίας ἀπὸ τὴ δουλική, γ) κυκλικότητα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης: ἐξάρθρωση τῆς ἀστικῆς ἀγορᾶς κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν κεντρόφυγων δυνάμεων πού ἀναπτύσσονται μέσα στίς κλειστὲς, αὐτάρκειες μεγαλοκτηματικὲς μονάδες, μωσασμὸς τῆς ἀστικῆς παραγωγῆς καί ἐπιστροφή σὲ μιὰ μορφή ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὴν ὁποία ἀντιστοιχεῖ ἓνα φεουδαρχικὸ ἢ ἓνα γραφειοκρατικὸ κράτος.

Ἐντίθετα, στὸ μοντέρνο καπιταλισμὸ, ἔχουμε μιὰ οἰκονομία κυριαρχούμενη ἀπὸ τὴν ἀνάγκη μιᾶς ὀλοένα βαθύτερης καί πληρέστερης ἀντικατάστασης τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὸ κεφάλαιο, καί ἀπὸ τὴν ἀντικατάσταση αὐτὴ ἀπορρέουν ὀρισμένες ἐντελῶς διάφορες καθεστωτικὲς σχέσεις καί τάσεις: α) κυριαρχία τῆς καπιταλιστικῆς τάξης πάνω στὴν ὀλότητα τῆς κοινωνίας δυνάμει τῆς μονοπώλησης τοῦ κεφαλαίου στὴν «ἀτομικὴ» ἢ *parcellaire* στὴν ἀρχή, στὴν «ἀνώδυμη» ἢ συλλογικὴ ἀργότερα, καί στὸ τέλος στὴν κρατικὰ συγκεντρωμένη, ὅπως θὰ δοῦμε, μορφή του, β) προοδευτικὴ σὲ ἔθνικὴ καί σὲ παγκόσμια κλίμακα ἄμεση ἢ ἔμμεση ἐξάρτηση ὄλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί στρωμάτων ἀπὸ τὸ κεφάλαιο, δηλαδὴ προοδευτικὴ ἐξουδετέρωση ὄλων τῶν κεντρόφυγων (προκαπιταλιστικῶν) δυνάμεων, γ) ἀνεπιστρεπτότητα (*irreversibilité*) τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης: ἡ αὐξουσα παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καί ἡ παράλληλη συγκέντρωση

1) *Das Kapital* (ἔκδ. Dietz 1951), III, σ. 278.

τοῦ κεφαλαίου κάνουν ἀδύνατη τόσο μιὰ ὁποιαδήποτε ἐπιστροφή σὲ προ-καπιταλιστικές μορφές κοινωνικοοικονομικῆς ὀργάνωσης, ὅσο καί, κατὰ τὸν Μάρξ, τὴ διατήρηση στὸ long run μιᾶς ὁποιασδήποτε ἀνταγωνιστικῆς—ταξικῆς διάρθρωσης τῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Συγκεκριμένα, ἡ δυνατότητα διαρκοῦς αὐξησης τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας, ποὺ πραγματοποιεῖται χάρις στὴν ἀντικατάσταση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας ἀπὸ τὴ μηχανικὴ, θὰ εὐνοήσει κατ' ἀρχὴν τὶς μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις καὶ θὰ βάλει σὲ κίνηση τὸ μηχανισμό τῆς ἐξέπλωσης τοῦ καπιταλισμοῦ ἀπὸ τὰ βιομηχανικὰ κέντρα πρὸς τὴν ἀγροτικὴ περιφέρεια.

2. Ὁ δυναμισμὸς τῆς καπιταλιστικῆς ἐξάπλωσης

Προλογίζοντας τὸ 1886 τὴν πρώτη ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ *«Κεφαλαίου»* ὁ Ἐνγκελς κολλοῦσε τὸ ἀγγλικὸ προλεταριάτο νὰ *«ἀκούσει τὴ φωνὴ ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ ὄλη του ἡ θεωρία εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας καὶ τῆς οικονομικῆς κατάστασης τῆς Ἀγγλίας...»* (1). Ἄλλη φορὰ θὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα μήπως σ' αὐτὴ τὴ φράση τοῦ Engels κρύβεται πολὺ περισσότερὴ ἀλήθεια ἀπ' ὅ,τι ὁ ἴδιος φανταζόταν, μήπως δηλαδὴ «ὄλη ἡ θεωρία» ἢ ἓνα σημαντικὸ τμῆμα τῆς θεωρίας τοῦ Κάρλ Μάρξ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ extrapolation (λιγότερο ἢ περισσότερο θεμιτὴ, λιγότερο ἢ περισσότερο αὐθαίρετη) τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀγγλικοῦ καπιταλισμοῦ στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰώνα. Πρὸς τὸ παρόν, νομίζουμε ὅτι πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε γιὰ τὴ θεωρία του δὲν μποροῦσε κατὰ ἓνα μέγα μέρος τουλάχιστον, παρὰ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μελέτης τῆς οικονομικῆς ἱστορίας τῆς Ἀγγλίας.

α) Ἡ ἐποχὴ τοῦ Μάρξ : ἐποχὴ τῆς ἀγγλικῆς ὑπεροχῆς

Ὅταν ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς ἔγραφαν τὸ *«Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο»*, ἡ Ἀγγλία ἦταν τὸ μόνο μέρος τοῦ κόσμου ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ καπιταλισμὸς. Στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη, ἡ βιοτεχνία ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ὁ κύριος τρόπος παραγωγῆς. Οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς ἦταν ἀκόμα μιὰ καθαρὰ ἀγροτικὴ χώρα· ἡ φεουδάρχια βασιλεῦσε στὴ Ρωσία· ἡ Ἰαπωνία βρισκόταν σταματημένη στὸ ἴδιο σημεῖο ὅπου τὴν εἶχαν ἀφήσει οἱ φεουδαρχικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ 17ου αἰώνα.

Στὴν Ἀγγλία, ἤδη ἀπὸ τὸ 1806, δὲν ὑπῆρχαν πιά παρὰ δύο ὑψικάμνοι μὲ ξύλα, ἐνῶ 227 χρησιμοποιοῦσαν κόκ. Ἀντιθετὰ, στὴ Γαλλία «δεύτερη βιομηχανικὴ δύναμη» μέχρι τὸ 1870, μιὰ ἐρευνα τοῦ 1840 ἐπρόκειτο νὰ ἀποκαλύψει ὅτι σὲ 402 ὑψικάμινους μόνο 41 χρησιμοποιοῦσαν κόκ. Στὴν Ἀγγλία, μετὰ τὶς ἀποφασιστικὲς ἐφευρέσεις τοῦ Arkwright καὶ τοῦ Cartwright (1774—85), ἡ βαμβακουργία, καινούργια βιομηχανία, ποὺ δὲν τὴν ἐμπόδιζε καμιὰ συντεχνιακὴ παράδοση, ἐγκαινίαζε ἐπαναστατικὲς μεθόδους παραγωγῆς, συγκεντρώνοντας χιλιάδες ἐργάτες σὲ τεράστια ἐργοστάσια. Ἀντιθετὰ, στὴν ἡπειρο. ἡ μικρὴ βιομηχανία ἦταν

1) Das Kapital I, σελ. 28.

άπόλυτα κυρίαρχη μέχρι το 1848. Το έργοστάσιο του Krupp, στο Essen, είχε το 1826 τέσσερις εργάτες· το 1835, όταν εγκατέστησε την πρώτη άτμομηχανή, άπασχολούσε 67 εργάτες και 122 το 1846. Στο Βέλγιο, η άπογραφή του 1846 έδινε 92 000 επιχειρηματίες (σέ 114 000) που άπασχολούσαν μόνο 126 000 εργάτες (σέ 314 000). Στο Παρίσι, το 1848, 32 000 επιχειρηματίες (σέ 64 000) εργάζονταν μόνοι τους ή με έναν το πολύ εργάτη.

Η τεχνική και έμπορική άνωτερότητα της Άγγλιας, που της επέτρεψε να σηκώσει το βάρος των ναπολεόντειων πολέμων, έπιβεβαιώθηκε ακόμα πιο πολύ στις δεκαετίες που έπακολούθησαν. Ο δείκτης της βιομηχανικής της παραγωγής (1913=100) άνεβαίνει ταχύτατα από 4 στο 1790 στα 7, 4 το 1815, στα 34 το 1860 και στα 44 το 1870, ενώ οι αντίστοιχοι δείκτες για το 1860 και το 1870 ήταν στα 26 και 34 για τη Γαλλία, 14 και 18 για τη Γερμανία, 8 και 13 για τη Ρωσία και 8 και 11 για τις Η.Π.Α. Η Άγγλία στην έποχή του Μάρξ δέν ήταν μόνο η πρώτη βιομηχανική δύναμη που συγκέντρωνε τα 31οο της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής, ήταν βασικά η διευθύνουσα οίκονομία, η οίκονομία που έδινε μορφή και συνοχή στην παγκόσμια οίκονομία.

Η ύπεροχή σ' όλα τα πεδία της οίκονομικής ζωής της Άγγλιας ήταν ο κύριος παράγοντας που ένοποιούσε και σταθεροποιούσε την παγκόσμια οίκονομία. "Αν η διεθνής χρυσή βάση λειτουργούσε ίκανοποιητικά, είναι γιατί είχε ένα ένιατο κέντρο : το City. Ταυτόχρονα, χάρη στον όγκο της άποταμίευσης και το σταθερό πλεόνασμα του ίσοζυγίου των πληρωμών της, η Άγγλία ήταν η κυρία πηγή των κεφαλαίων μέσα στον κόσμο του 19ου αιώνα : η συνολική αξία των έξωτερικών της επενδύσεων ήταν 1200 έκατομμύρια £ το 1875 και 5 δισεκατομ. το 1914 : οι νέες καπιταλιστικές χώρες βιομηχανοποιήθηκαν κατά ένα μέρος χάρη στα άγγλικά κεφάλαια. Παράλληλα, η Άγγλία άπόκτησε μια έξαιρετικά ειδικευμένη θέση μέσα στην παγκόσμια οίκονομία : έγκαταλείποντας ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα τον παραδεδομένο προστατευτισμό, η Άγγλία επέβαλε την έλευθερία των συναλλαγών που της επέτρεπε να έξάγει άπρόσκοπτα τα βιομηχανικά της προϊόντα που, έλλείψει συναγωνιστών, πουλιόντουσαν σχεδόν μόνο τους, και να ελοάγει σέ χαμηλές τιμές τα άγαθά που χρειάζονταν για να διατρέφει τις δλοένα και πιο πολυάριθμες εργατικές της μάζες. "Ετσι, η Άγγλία, μεταμορφωμένη σέ πρώτο έξαγωγέα βιομηχανικών προϊόντων και σέ πρώτο εισαγωγέα πρώτων ύλων και γεωργικών προϊόντων, ένοάρκωνε αυτή την ίδια τη ζωοποιούσα αρχή που πάνω της σιηρίζονταν η παγκόσμια άγορά : τη διεθνή κατανομή της εργασίας που έξυμνοούσαν τόσο ο Μάρξ όσο και ο Cobden.

Με μια λέξη, η Άγγλία ύπηρεε το δημιουργικό πρότυπο προς το όποιο συμμορφωνόταν όλος ούτός ο γεννώμενος καπιταλιστικός κόσμος που μέσα του διαμορφώθηκε η σκέψη του Μάρξ. Το μεγάλο έργο του Μάρξ άποκρυσταλλώθηκε σ' αυτή την έποχή του ζενίθ της άγγλικής ύπεροχής (1850 - 1870) και η έπιμονή με την όποια έπαναλαμβάνει σ' όλο του τό έργο, ότι «μόνο η Άγγλία μπορεί να γίνει ο μοχλός για μια σοβαρή οίκονο-

μικὴ ἐπανάσταση» (1), μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπόλυτα χαρακτηριστικὴ . . .

Ἐδῶ θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρήσουμε, πρῶτα, ὅτι ἡ ἐποχὴ τοῦ Μάρξ εἶναι ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἀγγλία κρατοῦσε τὸ μονοπώλιο σχεδὸν τῆς βιομηχανίας ἀπέναντι σ' ἕναν κόσμον ἀκόμα προκαπιταλιστικὸ, καὶ ὅτι ἡ ἐποχὴ αὕτῃ ἀντιστοιχεῖ στὴν «πρώτῃ» βιομηχανικὴ ἐπανάσταση καὶ στὴν ἐμφάνιση τοῦ «παλαιότεχνικοῦ» καπιταλισμοῦ. Καὶ ὕστερα, ὅτι δύο χρόνια μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μάρξ, ἡ Ἀγγλία χάνει τὴν ὑπεροχὴν της καὶ πέφτει στὴ δευτέρῃ θέσιν μετὰ τὴς Η.Π.Α. Πέντε χρόνια μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Ἐνγκελς, τὸ 1900, ἡ Ἀγγλία δὲν δίνει πιά παρὰ τὰ 20οο τῆς παγκόσμιας παραγωγῆς (14οο τὸ 1913) καὶ πέφτει στὴν τρίτη σειρὰ μετὰ τὴ Γερμανία. Ὁ Μαρξ δὲν πρόλαβε νὰ γνωρίσει τὴν πρὸ οὐσιαστικῆ ἐκδήλωση τῆς ἀγγλικῆς παρακμῆς: τὴν ἀπώλεια τῆς τεχνικῆς τῆς ὑπεροχῆς στὴν ἐποχὴ τῆς «δεύτερης» βιομηχανικῆς ἐπανάστασης καὶ τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸν παλαιότεχνικὸν εἰς τὸ νεοτεχνικὸν καπιταλισμὸν, ὅταν τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀτμοῦ, τοῦ ἀνθρακὸς καὶ τοῦ σιδήρου τὴ διαδέχεται γύρω ἀπὸ τὰ 1880-1890 ἡ ἐποχὴ τοῦ πετρελαίου, τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, τῆς χημείας κλπ. Μήπως λοιπὸν θὰ ἔπρεπε νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ὁ ὀρίζοντας τῆς σκέψης του περιοριζόταν σ' ἕνα πλῆθος ἀπὸ οὐσιαστικὰ σημεῖα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἱστορικὴν του στιγμήν; Ὅτι ὁ Μαρξ θὰ τροποποιήσῃ σὲ ἕνα σημαντικὸν μέτρο τὴν προοπτικὴν του ἂν ἔγραφε τὸ **Κεφάλαιο** εἴκοσι χρόνια ἀργότερα (2) καὶ ἂν ἐξέταζε τοὺς τρόπους τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης ὄχι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς μόνῃς καπιταλιστικῆς χώρας τοῦ 1850-1870: τῆς Ἀγγλίας, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ ταυτόχρονα τῶν τριῶν κύριων καπιταλιστικῶν δυνάμεων τοῦ 1880-1900: τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἀγγλίας; Ἡ νὰ ποῦμε, γιὰ νὰ συνεχίσουμε τὴ συζήτησιν γιὰ τὸ «δύσμο» τοῦ Μάρξ, ὅτι αὕτῃ ἡ ἴδια ἡ μεταβατικὴ καὶ ἀμφίροπη φύσις τῆς ἐποχῆς του ἐδίχαζε μοιραῖα τὴ στάσιν τοῦ Μάρξ ἀπέναντι τῆς, ἔτσι πού τὸν ἐξανάγκαζε, ὅταν μιλοῦσε γιὰ τὸν καπιταλισμὸν, νὰ ἀναφέρεται στὸν καπιταλισμὸν ὄχι τοῦ παρόντος ἀλλὰ τοῦ μέλλοντος, ἐνῶ ὅταν μιλοῦσε γιὰ τὸ προλεταριάτον, αὐτὸ τὸ προλεταριάτον ἦταν—καὶ δὲν μπορούσε γιὰ τὸν Μάρξ σὰν ἄνθρωπον καὶ σὰν ἐπαναστάτην παρὰ νὰ εἶναι—τὸ τραγικὸν προλεταριάτον τοῦ παρόντος τοῦ 1848 πού ἦταν ἤδη παρελθόν τὸ 1870 . . .

Ἡ ἱστορικὴ τοποθέτησις τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ φέροι στὸ νοῦ ἕνα πλῆθος ἀπὸ τέτοιες κριτικὰς ἢ σκεπτικιστικὰς ἀνιιδράσεις. Ἐξ ἴσου ὅμως μπορεῖ νὰ μᾶς κάνει νὰ θαυμάσουμε ἀκόμα περισ-

1) Μαρξ *Lettres à Kugelmann* (28-4-1870) ἐκδ. Ε.Σ.Ι. σ. 140.

2) Ὡς γνωστὸν, ὁ Μάρξ ἄφησε ἡμιτελὲς τὸ **Κεφάλαιο**: στὸ τέλος τῆς ζωῆς του μελετοῦσε συστηματικὰ τὰ τελευταῖα δεδομένα τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐξέλιξης, ἀλλὰ κανεὶς σήμερον δὲν μπορεῖ νὰ ξέρει τὰ ἀποτελέσματα τῶν μελετῶν του. Τὰ χειρόγραφα αὐτῆς τῆς τελευταίας περιόδου βρίσκονται σήμερον στὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἰνστιτούτου Μαρξ - Engels - Lenin στὴ Μόσχα καὶ κανεὶς δὲν ξέρει πότε θὰ ἐκδοθῶν. Μετὰ τὴν ἐξορία καὶ τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ διευθυντῆ του Ντ. Ριαζάνωφ, τὸ Ἰνστιτούτον Μαρξ - Engels σταμάτησε τὴν ἐκδόσιν τῶν Ἀπάντων τοῦ Μάρξ μόνον ὅτι πάνω ἀπὸ τριάντα νέοι τόμοι εἶχαν ἤδη ἀναγγελθεῖ. Μήπως τὸ περιεχόμενον τους δὲν κρίθηκε ἀρκετὰ «ὀρθόδοξον»;

σότερο τὴ δύναμη ποὺ ἐπέτρεψε στὸν Μάρξ νὰ ξεπεράσει τὶς servitutes τῆς ἱστορικῆς του στιγμῆς καὶ νὰ διατυπώσει—μόλο ποὺ δεσμευόταν μὲ τὸν πιὸ ἀποφασιστικὸ τρόπο ἀπ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἐμβρυώδη κατάσταση τοῦ καπιταλισμοῦ τῆς ἐποχῆς του—μιὰ θεωρία τῆς καπιταλιστικῆς ἐξέλιξης, ποὺ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ μένει ἡ μόνη στὸ εἶδος τῆς.

Στὶς ἐπόμενες παραγράφους θὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση τῶν μεταμορφώσεων τοῦ καπιταλισμοῦ μετὰ τὸν Μάρξ καὶ ἴσαμε τὸ 1913. Θὰ σταματήσουμε στὸ 1913, γιατί πιστεύουμε ὅτι γιὰ λόγους ποὺ θὰ ἀναπτύξουμε ἀργότερα, ἡ ἔκρηξη τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου καὶ τῆς πρώτης ἀντι.καπιταλιστικῆς ἐπανάστασης σημαίνει τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους αὐτοῦ τουλάχιστον τοῦ καπιταλισμοῦ ποὺ εἶχε ὑπ' ὄψη του ὁ Μάρξ καὶ τὴν ἔννοησεν μιᾶς «μεταβατικῆς περιόδου» ποὺ σὲ μιὰ ἄλλη μελέτη θὰ ζητήσουμε νὰ δοῦμε ἀν μποροῦμε σήμερα νὰ συλλάβουμε ἢ νὰ ὑποψιαστοῦμε τὸ τέρμα τῆς ...

β) Ὁ καπιταλισμὸς γίνεται πραγματικότητα μετὰ τὸν Μάρξ

Στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου 1850-1913, μόλις τὰ 8—10ο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς παρήγαν κάτω ἀπὸ καπιταλιστικὲς συνθῆκες. Τὸ 1859, ὅταν ὁ Μάρξ δημοσίευε, στὸ Βερολίνο, τὴν «*Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*» ποὺ στὸν Πρόλογό της ἔδινε τὸ «συνοπτικὸ ἀποτέλεσμα τῶν μελετῶν» του, ὁ «παγκόσμιος καπιταλισμὸς» καὶ ἡ «παγκόσμια ἀγορὰ» ποὺ εἶχε ὑπόψη του βρισκόνταν ἀκόμα σὲ μιὰ ἐμβρυώδη κατάσταση καὶ ἡ βιομηχανία στὴν ὁποία κυρίως ἀναφέρονταν καὶ ποὺ τὴ θεωροῦσε τὸ 1844 ὡς τὸ «ἀνοικτὸ βιβλίο τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου», ἦταν ὄχι ἡ βαριὰ βιομηχανία ἀλλὰ ἡ ὑφαντουργία. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου 1850 - 1913, ἡ παγκόσμια βιομηχανικὴ παραγωγή ἐπταπλασιάστηκε καὶ ταυτόχρονα δεκαπλασιάστηκε τὸ παγκόσμιον ἐμπόριο : στὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου, τὰ 25—30 ο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς ἔμπαιναν μέσα στὸ κύκλωμα τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς, ἐνῶ στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ τὴς Η.Π.Α. ὁ καπιταλισμὸς εἶχε οὐσιαστικὰ μονοπωλήσει τὴν ὀλότητα σχεδὸν τῆς παραγωγῆς. Ὁ πίνακας ἀριθ. 1 δείχνει τὸ ρυθμὸ τοῦ ἀπλώματος τῶν βάσεων τοῦ καπιταλισμοῦ στὸν κόσμον μετὰ τὸ 1859 :

Ι. Ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς (1913 = 100)

*Ἔτη	Γερμανία	*Ἀγγλία	Γαλλία	Ρωσία	ΗΠΑ	Κόσμος
1860	14	34	26	8	8	14
1870	19	44	34	13	11	19
1880	25	53	43	17	17	26
1890	40	62	56	27	39	43
1900	65	79	66	61	54	60
1910	89	85	89	84	89	88
1913	100	100	100	100	100	100

*Υπολογισμοὶ τῶν Vierteljahrshefte zur Konjunkturforschung, Sonderheft No 31, σελ. 18.

Αυτή η κολοσσιαία ανάπτυξη της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής, που μέσα σε 50 χρόνια αύξηθηκε πάνω από έπτά φορές, έγινε με έναν άνισο ρυθμό: οι πιο προχωρημένες χώρες αναπτύχθηκαν λιγότερο γρήγορα από τις καθυστερημένες. Έτσι, ενώ η αγγλική παραγωγή αύξηθηκε λιγότερο από τρεις φορές και η γαλλική λιγότερο από τέσσερις, η Αμερική και η Ρωσία έπταπλασιάζαν την παραγωγή τους. Στην Αμερική, η ανάπτυξη του καπιταλισμού πήρε διαστάσεις άγνωστες σε όλες τις άλλες χώρες: Από το 1859 στο 1899, τριπλασιάστηκε ο αριθμός των καπιταλιστικών επιχειρήσεων και τετραπλασιάστηκε ο αριθμός των μισθωτών, η αξία των εμπορευμάτων αύξηθηκε κατά 700 ο)ο και των επενδεδυμένων κεφαλαίων κατά 900ο)ο. Στην ίδια περίοδο, η αξία των εμπορευμάτων αύξηθηκε κατά 50ο)ο στην Αγγλία, κατά 45ο)ο στη Γαλλία και κατά 65ο)ο στη Γερμανία. Από το 1900 μέχρι το 1919, το επενδεδυμένο στη βιομηχανία κεφάλαιο αύξηθηκε στην Η.Π.Α. κατά 500ο)ο (από 9 δισεκατ. δολ. στα 44,5 δισεκατ. δολ.) ενώ παράλληλα η αξία των βιομηχανικών προϊόντων ανέβηκε από 11 στα 63 δισεκατ. δολ. Κατά τον ίδιο τρόπο, έκπληκτικά γρήγορη ήταν η εξάπλωση της βιομηχανικής παραγωγής στη Ρωσία ανάμεσα στο 1890 και το 1900: Στη δεκαετία αυτή, ο ρυθμός της οικονομικής ανάπτυξης είναι από κάθε άποψη ανάλογος με το ρυθμό της εποχής των πενταετιών σχεδίων: η παραγωγή άνθρακος αύξηθηκε κατά 131 ο)ο, η παραγωγή σιδήρου και ατσάλιου κατά 116 ο)ο, του πετρελαίου κατά 179ο)ο κλπ. ...

Ο πίνακας αριθ. 2 δείχνει μιá άλλη άνισότητα, που έκδηλώνεται στο χώρο και αναφέρεται στο συσχετισμό των δυνάμεων ανάμεσα στις διάφορες οικονομικές περιφέρειες:

2. Περιφερειακή κατανομή της βιομηχανικής παραγωγής
(σε % της παγκόσμιας παραγωγής)

Έτη	Η.Π.Α.	Γερμανία—Αγγλία Γαλλία—Βέλγιο—Ιταλία	Ρωσία	Υπόλοιπος κόσμος
1870	23,3	60,6	3,7	12,4
1881—85	28,8	51	3,4	13,8
1896—00	30,1	48,1	5	16,8
1906—10	35,3	42,1	5	17,6
1913	35,8	40,9	5,5	17,8

Κατά την έκδοση της K.T.E. Industrialisation et Commerce Extérieur
(Genève 1945) σελ. 14

Αυτή η μοναδική στην Ιστορία ανάπτυξη της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής χαρακτηρίζεται από μιá ριζική μεταβολή της διάρθρωσης της βιομηχανίας. Αν στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα, η ύφαντουργία ήταν η κυρία βιομηχανία, αντίθετα, η δεύτερη πεντηκονταετία του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από μιá άστραπιαία ανάπτυξη των βαριών βιομηχανιών. Το 1856, όταν ο Μάρξ προσκαλεσμένος από τους Χαρτι-

στές, έξεφώνησε τὸν περίφημο λόγο γιὰ τὴ σχέση τῆς τεχνικῆς προόδου μετὴν ἐργατικὴ ἐπανάσταση, ὁ Bessemer ἐφεύρισκε τὴν τεχνικὴ τῆς μετατροπῆς τοῦ σιδήρου σὲ χάλυβα. Καὶ ἡ μέθοδος τοῦ ἦταν μιὰ ἐπανάσταση, ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ πλευρὰ, στὴ σιδηροβιομηχανία τῆς ἐποχῆς τοῦ.

Τὸν ἐπόμενον χρόνον, ἡ συνολικὴ παραγωγή χάλυβος τῶν τεσσάρων μεγάλων βιομηχανικῶν δυνάμεων ἦταν μόλις 0,06 ἑκατ. τόννοι: τὸ 1910—13 ἐπρόκειτο νὰ φτάσει τὰ 60,8 ἑκατ. τόννους:

3. Παραγωγή χάλυβος 1875—1913

Ἔτη	Ἀγγλία		Γερμανία		Η.Π.Α.		Γαλλία		Σύνολο ἑκατομύρια τόννοι
	ἑκατ. τόν.	%	ἑκατ. τόν.	%	ἑκατ. τόν.	%	ἑκατ. τόν.	%	
1875—9	0,9	41	0,4	18	0,6	27	0,3	14	2,2
1885—9	3	41	1,1	15	2,3	38	0,5	7	6,9
1890—4	3,2	29	2,8	25	4,3	39	0,8	7	11,1
1900—4	4,9	18	7,3	27	13,4	49	1,7	6	27,3
1913	7,6	13	17,3	29	31,3	51	4,6	8	60,8

Τὸ 1855—59, ἡ παραγωγή χυτοσιδήρου τῶν τεσσάρων αὐτῶν χωρῶν ἦταν 5,1 ἑκατ. τόννοι· τὸ 1913 ἦταν 57,1 ἑκατ. τόννοι· τὸ 1855—1859 ἡ παραγωγή ἄνθρακος τῶν ἴδιων αὐτῶν χωρῶν ἦταν 86 ἑκατ. τόννοι· τὸ 1913 ἦταν 1,022,8 ἑκατ. τόννοι.

4. Παραγωγή ἄνθρακος 1875 — 1913

Ἔτη	Ἀγγλία		Γερμανία		Η.Π.Α.		Γαλλία		Σύνολο ἑκατ. τόννοι
	ἑκατ. τόν.	%	ἑκατ. τόν.	%	ἑκατ. τόν.	%	ἑκατ. τόν.	%	
1875 — 79	133,3	55	38,4	16	52,2	22	16,3	7	240,2
1900 — 04	226,8	35	110,7	17	281	43	31,8	5	650,3
1913	287,4	28	187,1	18	508,9	50	39,4	4	1022,8

Αὐτοὶ οἱ ἀριθμοὶ δείχνουν ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς τῆς περιόδου ἡ ἀνάπτυξη τῆς βαριᾶς βιομηχανίας ἦταν πολὺ πρὸ ἔντονη ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας στὸ σύνολό τῆς. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ὀγκώδης παραγωγή παραγωγικῶν καὶ μεταφορικῶν μέσων δὲν παρεμπόδιζε τὴν παράλληλη ἀνάπτυξη τῶν ἐλαφριῶν βιομηχανικῶν. Μόλο ποὺ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ τεχνικὴ πρόοδος ἦταν πολὺ λιγότερο ἀποδοτικὴ ἀπ' ὅσο εἶναι σήμερον, ὁ καπιταλισμὸς τοῦ 19ου αἰῶνα κατόρθωσε νὰ συνδυάσει τὸν ἐξοπλισμὸ τῆς οἰκονομίας σὲ μηχανικὰς ἐγκαταστάσεις μετὰ μιὰ αὐξηση τῆς παραγωγῆς καταναλωτικῶν ἀγαθῶν μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν αὐξηση τοῦ

πληθυσμού : κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, ή δημιουργία και ή ανάπτυξη των βαριών βιομηχανιών, με όλες τις τεράστιες επενδύσεις που έκαναν αναγκαίες, δεν επηρέασαν την παράλληλη ανάπτυξη των ελαφρών βιομηχανιών ούτε και περιόρισαν την κατανάλωση των μαζών.

Τό 1851, όταν ο Μάρξ ζητούσε ήδη έναν έκδοτη για την «**Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας**», ή συνολική αξία των εισαγωγών και των εξαγωγών όλων των χωρών του κόσμου ήταν, κατά τους υπολογισμούς του Colin Clark, 336 και 305 εκατ. στερλ. Βέβαια, οι αριθμοί αυτοί είναι εντυπωσιακοί, αν σκεφτούμε τί ήταν τό εμπόριο πριν από την εμφάνιση του καπιταλισμού (!) αλλά ή στενότητα της «παγκόσμιας αγοράς» στην εποχή αυτή γίνεται άμεσα καταφανής, αν σκεφτούμε ότι τό 1913 οι εξαγωγές και οι εισαγωγές μόνο της Γερμανίας ανέρχονται σε 544 και 580 εκατ. στερλ. : τό έξωτερικό εμπόριο μιās μεγάλης βιομηχανικής χώρας του 1913 ήταν πολύ πιό μεγάλο από τό παγκόσμιο έξωτερικό εμπόριο του 1851.

Ο πίνακας αριθ. 5 δείχνει την έκπληκτική έξάπλωση του παγκοσμίου εμπορίου ανάμεσα στο 1851 και τό 1913.

5. Παγκόσμιο εμπόριο σε εκατομύρια £

Έ τ η	Έκατ. £ σε τιμές της εποχής	Έκατ. £ σε τιμές 1929
1851	641	997
1870	2 297	2 795
1900	4 025	6 610
1913	7 840	10 710

Κατά τον C. Clark . The conditions of economic progress (1940) σσ. 449, 461.

Ο πίνακας δείχνει ότι από τό 1851 ως τό τέλος του 19ου αιώνα τό παγκόσμιο εμπόριο αύξήθηκε πάνω από 6 φορές και ότι ή αύξηση αυτή είναι σχεδόν κατά τὰ 2)3 ανάμεσα από τό 1900 και τό 1913. Συνολικά, ή αύξηση του παγκοσμίου εμπορίου από τον καιρό του «**Κομμουνιστικού Μανιφέστου**» ίσαμε την έκρηξη του πολέμου του 1914 είναι σχεδόν 1000 ο)ο !

Αυτό που χαρακτηρίζει αυτή την κολοσσιαία ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι επίσης ή σταθερή αύξηση των απασχολούμενων στη βιομηχανία εργατών. Όταν πέθανε ο Μαρξ, ή αγγλική εργατική τάξη ήταν ήδη όχι μόνο ή πιό πολυάριθμη κοινωνική τάξη, αλλά και αντιπροσώπευε τό μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού : τὰ 55 ο)ο. Καί ή ίδια διαδι-

1) Οι θρυλικές σ' όλο τό μεσαίωνα έξαγωγές των αγγλικών μάλλινων—κύριο αντικείμενο του χανσεατικού εμπορίου—ισοδυναμούσαν κατ' έτος γύρω από τό 1280. με τό φορτίο ενός σημερινού εμπορικού τραίνου : W. Sombart : Der moderne Kapitalismus (1919) I/1 σ. 282—3.

κασία φαινόταν ότι επαναλαμβάνεται και στις άλλες βιομηχανικές χώρες. Έτσι, στη Γερμανία όπου το 1875 υπήρχαν 3 517 000 εργάτες και υπάλληλοι στη βιομηχανία, ο αριθμός μόνο των εργατών φτάνει τα 6 471 500 το 1895 και τα 9 350 000 το 1907. Οι στατιστικές για τις Η.Π.Α. είναι πιο πλήρεις :

6. Ανάπτυξη της εργατικής τάξης στις Η.Π.Α.

Έτη απογραφής	Αριθμός βιομηχ. επιχειρήσεων	Μισθωτοί
1849	123,025	957 059
1859	140,433	1 311 246
1879	253,852	2 737 595
1889	355,405	4 351 535
1899	512,191	5 306 143
1899 (α)	204,750	4 501 919
1904	213,444	5 181 660
1909	264,826	6 262 242
1914	261,193	6 613 189

(α) Μόνο εργοστάσια με ετήσια παραγωγή πάνω από 5000 δολ.

Η αύξηση του αριθμού των εργατών ήταν μικρότερη από την αύξηση της παραγωγής, γιατί αύξησε παράλληλα και η παραγωγικότητα της εργασίας. Πάντως, η αύξηση της παραγωγής συνοδεύτηκε από μια διαρκή αύξηση της εργατικής τάξης, τόσο αριθμητικά όσο και σχετικά με το σύνολο του πληθυσμού.

Ένα άλλο άμεσο αποτέλεσμα αυτής της έκπληκτικής ανάπτυξης της βιομηχανικής παραγωγής ανάμεσα στο 1850 και το 1913 ήταν η σημαντική αύξηση του εθνικού εισοδήματος στις καπιταλιστικές χώρες. Και καθώς ο ρυθμός της αύξησης της παραγωγής ήταν πολύ ταχύτερος από το ρυθμό της αύξησης του πληθυσμού, η αύξηση του εθνικού εισοδήματος έφερε επίσης μια σταθερή αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Η αύξηση του εθνικού εισοδήματος ήταν πολύ μεγαλύτερη στις Η.Π.Α. κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου γιατί η εξαιρετική, εξαιτίας της μαζικής μετανάστευσης αύξηση του πληθυσμού, συνδυάστηκε με μια πρωτοφανή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, που καθιέρωσε τη συντριπτική υπεροχή της αμερικανικής οικονομίας πάνω σε όλες τις άλλες βιομηχανικές χώρες (βλ. τον πίνακα αριθ. 7 στην έπομένη σελίδα).

Το πραγματικό εθνικό εισόδημα που το 1860 ήταν 6,06 δισεκ. δολ. ανέβηκε το 1909-1918 στα 50,6 : σχεδόν όκταπλασιάστηκε, ενώ το κατά κεφαλήν εισόδημα σχεδόν τριπλασιάστηκε. Καθώς η εποχή αυτή ήταν η μεγάλη εποχή της μετανάστευσης στις Η.Π.Α. και η άθροια προσφορά εργασίας έκανε να πέφτει το μέσο επίπεδο των μισθών, η αύξηση του εισοδήματος κατά κεφαλήν του ενεργού πληθυσμού ήταν μικρότερη από την αύξηση του μέσου κατά κεφαλήν εισοδήματος.

7. Τό εθνικό εισόδημα στις Η.Π.Α.

Δεκάδες	Ἐθνικό εισόδημα σέ δισεκ. δολλάρια	Πληθυσμός σέ ἑκτομμύρια	Κατά κεφαλὴν εισόδημα σέ δολλ.
1869 — 78	9,3	43,5	215
1874 — 83	13,6	48,8	278
1879 — 88	17,9	54,8	326
1884 — 93	21,0	61,2	344
1889 — 98	24,2	67,6	357
1894 — 03	29,8	74,3	401
1899 — 08	37,3	81,5	458
1904 — 13	45,0	89,6	502
1909 — 18	50,6	97,7	517

Κατὰ τὸν Simon Kuznets : National Product since 1869 (New York 1946) σελ. 52—56 καὶ 119.

Ἐπίσης ἀριθμ. 8 δείχνει τὴν αὐξηση τοῦ ἐθνικοῦ εισοδήματος κατὰ κεφαλὴν τοῦ ἑνεργοῦ πληθυσμοῦ στίς τέσσερις κύριες καπιταλιστικές χώρες τοῦ 19ου αἰώνα :

8. Ἐθνικό εισόδημα κατὰ κεφαλὴν τοῦ ἑνεργοῦ πληθυσμοῦ

Η. Π. Α.		Ἄγγλια		Γαλλία		Γερμανία	
Ἔτη	Σέ δολλ. τιμές 1925—34	Ἔτη	Σέ £ τιμές 1930	Ἔτη	Σέ frs. τιμές 1925—34	Ἔτη	Σέ DM τιμές 1925—34
1850	787	1860—69	116,2	1850—59	6,760	1854	1,520
1870	959	1877—85	141,7	1870—79	10,580	1877—85	2,600
1890	1,259	1894—03	175,8	1880—89	11,420	1894—03	2,914
1913	1,333	1904—10	182,3	1890—99	13,000	1904—10	2,999
		1911—13	195,4	1900—09	14,420	1911—13	3,116

Colin Clark : op. cit. σσ. 83, 95, 97.

Ἡ αὐξηση τοῦ μέσου εισοδήματος ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τίς χώρες ἀνάμεσα στὰ 75 καὶ τὰ 100 ο). Βέβαια, αὐτὴ ἡ αὐξηση τοῦ μέσου ἀτομικοῦ εισοδήματος θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει μιὰ «ουσσώρευση τοῦ πλούτου» ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, «ουσσώρευση τῆς ἀθλιότητος» ἀπὸ τὴν ἄλλη. Στὴν πραγματικότητα, ὁ καπιταλισμὸς ὡδήγησε τὴν κοινωνία σὲ ἕνα δρόμο ὁλότελα διάφορο ἀπ' αὐτὸν ποὺ μπορούσε νὰ φανταστεῖ κανεὶς τὸ 1848 ἢ τὸ 1859 : ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, αὐτὴ ἡ αὐξηση τοῦ ἐθνικοῦ εισοδήματος στίς κύριες καπιταλιστικές χώρες ἐσήμανε ταυτόχρονα μιὰ σημαντικὴ αὐξηση τῶν πραγματικῶν μισθῶν τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ μιὰ διαρκῆ ἄνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπίπεδου τῶν μαζῶν.

Δώσαμε στίς προηγούμενες παραγράφους αὐτὴ τὴν ὑπερβολικὰ σύντομη εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τοῦ καπιταλισμοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου 1850—1913, ὅχι βέβαια γιὰ νὰ συμπυκνώσουμε σὲ μερικές σελίδες καὶ σὲ μερικοὺς ἀριθμοὺς—ποὺ ἡ ἀξία τους ἄλλωστε δὲν εἶναι παρά ἀπλῶς ἐνδεικτικὴ—τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία ἑνὸς αἰώνα ἐξαιρετικὰ πλού-

σιου σὲ γεγονότα, ἀλλὰ γιὰ νὰ δείξουμε ὅτι, στὴν ἐποχὴ ὅπου ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς ἔγραψαν στὸ *Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο* τῆ διθυσραμβικῆ, ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, νεκρολογία τῆς ἀστικῆς τάξης, τὰ «*θαύματα τὰ ἐντελῶς διάφορα ἀπὸ τὶς αἰγυπτιακὰς πυραμίδες, τὰ ρωμαϊκὰ ὑδραγωγεία καὶ τὶς γοτθικὰς μητροπόλεις*», ποὺ καταλόγιζαν στὸ ἐνεργητικὸ της, ἦταν σχεδὸν μηδαμινὰ μπροστὰ σ' αὐτὰ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιήσει μετὰ τὸ 1850.

Ἄν, ἀλήθεια, ὅπως σκεφτόταν ὁ Μάρξ τὸ 1859, «*μιὰ κοινωνικὴ μορφή δὲν ἐξαφανίζεται παρὰ μόνο ἀφοῦ πρῶτα ἀναπτύξει ὅλες τὶς παραγωγικὰς δυνάμεις ποὺ μπορεῖ νὰ κλείνει μέσα της*» (1), ἡ καπιταλιστικὴ κοινωνία ἦταν ἀκόμη—καὶ τότε ὅπως καὶ καθ' ὅλη τὴ διάρκειά της ζωῆς τοῦ Μάρξ—πολὺ μακριὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν ὕστατη φάση τῆς πραγματοποίησης «ὄλων» τῶν παραγωγικῶν τῆς δυνατοτήτων: ὅπως εἶδαμε, μόνο μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς *Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας* (1859) καὶ τοῦ *Κεφαλαίου* (πρῶτος τόμος 1867), μπόρεσε ὁ καπιταλισμὸς νὰ δώσει τὸ μέτρο τῶν δυνάμεων του καὶ νὰ ἀποδείξει ὅτι δὲν ἦταν ἀπλῶς καὶ μόνο μιὰ μορφή οἰκονομικῆς δράσης ἀνάμεσα στὶς ἄλλες, ἀλλὰ μιὰ κοσμοϊστορικὴ δύναμη, ἱκανὴ νὰ δημιουργήσῃ ριζικὰ, ποιοτικὰ καινούριες δυνατότητες κοινωνικῆς ἀνάπτυξης.

Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη φαινόταν νὰ δικαιώνει τὶς προβλέψεις τοῦ Μάρξ σχετικὰ μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ καπιταλισμοῦ σὲ πλανητικὴ κλίμακα. Ἄλλὰ ἡ συγκεκριμένη διαμόρφωση τῆς ὀριμασμένης καπιταλιστικῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ μιὰ κύρια καὶ οὐσιαστικὴ «παρέκκλιση» τῆς πραγματικότητος ἀπέναντι στὶς μαρξιστικὰς θέσεις.

Ἡ θεμελιώδης μαρξιστικὴ ἀντίληψη ὅτι ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἐξῆς δὲν θὰ ὑπάρχουν παρὰ μόνο δύο κύριες ἐστὶες ἱστορικῆς δύναμης, οἱ ἀστοὶ καὶ οἱ προλετάριοι, καὶ, συνεπῶς, δύο μόνο κοσμοϊστορικὲς προοπτικὲς, ὁ καπιταλισμὸς καὶ ὁ σοσιαλισμὸς, δὲν ἐκφράζει ἕναν ὅποιονδήποτε δυϊστικὸ μῦθο, ἀλλὰ θεμελιώνεται πάνω σὲ μιὰ γενικὴ θεώρηση τῆς καπιταλιστικῆς δυναμικῆς καὶ τῆς θέσης τῶν διαφορῶν κοινωνικῶν τάξεων μέσα στὴ σύγχρονη βιομηχανικὴ κοινωνία.

Ἡ *συνκέντρωση τοῦ κεφαλαίου* εἶναι, κατὰ τὸν Μάρξ, ὁ γενικὸς νόμος τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, καὶ αὐτὸς ὁ «νόμος» ἔχει γιὰ κύρια ἀποτελέσματα:

α) Τὴν προϊούσα ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀπασχολοῦνται στὴ γεωργία.

β) Τὴν προϊούσα προλεταροποίηση τῶν μικροαστικῶν τάξεων.

γ) Τὴν ἀπορρόφηση ὄλου, ἢ σχεδὸν ὄλου, τοῦ ἐργαζομένου πληθυσμοῦ μέσα στὸ βιομηχανικὸ προλεταριάτο.

δ) Τὴν αὐξουσα ἀπαθλίωση τοῦ προλεταριάτου, δηλαδὴ τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ

ε) Τὴ γενικὴ κρίση ὑπερπαραγωγῆς.

1) Πρόλογος τοῦ 1859 στὴν *Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*.

“Ετσι ο Μάρξ μπορούσε να πιστεύει ότι :

«Όσο λιγοστεύει (έξαιτίας της συγκέντρωσης του κεφαλαίου) ο αριθμός των μεγιστάνων του κεφαλαίου, που σφετερίζονται και μοισπολούν όλα τα κέρδη αυτής της (καπιταλιστικής) περιόδου της κοινωνικής εξέλιξης, άλλο τόσο αυξάνει η άθλιότητα, η καταπίεση, η σκλαβιά, η κατάπτωση, η εκμετάλλευση, αλλά επίσης και η αντίσταση του προλεταριάτου, που πληθαίνει ολοένα και πιο πολύ, και που πειθαρχείται, ενοποιείται και οργανώνεται από τον ίδιο το μηχανισμό της καπιταλιστικής παραγωγής»⁽¹⁾.

“Ένα σχεδόν αιώνα μετά το «Κεφάλαιο», και μπρός στην εικόνα που παρουσιάζει η εργατική τάξη και το εργατικό κίνημα, στις χώρες τουλάχιστον που εξελίχθηκαν σύμφωνα με το μαρξικό σχήμα και πραγματοποίησαν τη μαρξική έννοια του καπιταλισμού, μπορούμε με κάθε βεβαιότητα να πούμε ότι ο «μηχανισμός» αυτός δεν έφερε ούτε την προλεταριοποίηση του πληθυσμού ούτε την «αύξουσα άθλιότητα» που περιμέναμε ο Μάρξ, ούτε και «ενοποίησε» ή «όργανωσε» το προλεταριάτο⁽²⁾.

“Ας πάρουμε για παράδειγμα την πιο βιομηχανοποιημένη και, συνεπώς, την πιο καπιταλιστική και την πιο «προλεταριακή» σύγχρονη χώρα, τις Ήνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, και θα δούμε με τον πιο επιβλητικό τρόπο το πώς, πρώι³ απ' όλα, ο «μηχανισμός» αυτός έφερε, στο long run, μια αύξουσα ευημερία, και ύστερα, το πώς ή προόδος του καπιταλισμού όχι μόνο δεν έφερε μια οποιαδήποτε ισοπέδωση όλου του πληθυσμού μέσα στο βιομηχανικό προλεταριάτο ή μια οποιαδήποτε πόλωση της κοινωνίας σε δύο αντίμοχα στρατόπεδα παρά, τουναντίον, έφερε στο φώς ένα πλήθος νέου τύπου μικροαστικές και μεσοαστικές κατηγορίες, και, στο τέλος, είχε αποτέλεσμα σχετική αριθμητική μείωση του προλεταριάτου.

3. Η συγκέντρωση του κεφαλαίου

Για να καταλάβουμε τί είδους κοσμοϊστορική πραγματικότητα σημαίνει η μαρξική έννοια της *συγκέντρωσης του κεφαλαίου*, δεν έχουμε παρά να σκεφτούμε ότι η βιομηχανική παραγωγή των Η.Π.Α. (λιγότερο από τα 10 ο)ο του πληθυσμού της γης) συγκεντρώνει τα 45 ο)ο της παγκόσμιας παραγωγής, και ότι, όπως παρατηρούν οι Berle και Means, «*δύο χιλιάδες άνθρωποι διενθύναν το 1930 τις 200 μεγαλύτερες επιχειρήσεις, έτσι που σε τελευταία ανάλυση, ο έλεγχος της μισής σχεδόν αμερικανικής βιομηχανίας βρίσκεται στα χέρια μερικών εκατοντάδων ανθρώπων*»⁽³⁾.

“Από τότε μέχρι σήμερα λιγόστεψε ακόμα περισσότερο ο αριθμός των «μεγιστάνων του κεφαλαίου». “Αν, όμως, οι επιχειρήσεις με περισσότερο από 10 000 εργάτες απασχολούν σήμερα τα 31 ο)ο, ενώ το 1939

1) Marx : Das Kapital, τ,8ο3.

2) Η μόνη «πειθαρχία» που έφερε ο καπιταλισμός είναι η πειθαρχία της «σχολής του εργοστασίου», που μόνο ο Λένιν βρέθηκε να εξιμνήσει: βλ. τη μελέτη μας : «Ο άνθρωπος και ο Ίσκιος του» 1951, σελ. 36 κ.έ.

3) The Modern Corporation and Private Property, Νέα Υόρκη, 1939, σελ. 46.

άπασχολούσαν μόνο τὰ 13 ο)ο τῆς συνολικῆς ἐργατικῆς δύναμης, αὐτὸ δὲ σημαίνει διόλου ὅτι παράλληλα αὐξήθηκε «ἡ ἀθλιότητα, ἡ καταπίεση, ἡ σκλαβιά, ἡ κατάπτωση καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς τάξης». Ἄντιθετα, ἡ περίοδος τοῦ πολέμου, ὅπου ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου ἐπιταχύνθηκε μὲ ἕναν ἐκπληκτικὸ πραγματικὰ ρυθμὸ, εἶναι ἡ περίοδος μιᾶς ἐξίσου ἐκπληκτικῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀμερικανικοῦ συνδικαλισμοῦ (8,9 ἑκατομ. μέλη τὸ 1940, 14,8 ἑκατομ. τὸ 1945) καὶ ἀνόδου τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῆς ἐργατικῆς τάξης (οἱ ἐβδομαδιαῖοι μισθοὶ αὐξήθηκαν κατὰ 100 ο)ο σχεδὸν ἀνάμεσα στὸ 1939 καὶ τὸ 1944, οἱ ὠριατοὶ μισθοὶ πάνω ἀπὸ 60 ο)ο, ἐνῶ τὸ κόστος τῆς ζωῆς ἀνέβηκε μόνο κατὰ 25 ο)ο).

Γιὰ τοὺς μαρξιστές, ἡ **κρατικοποίηση** τῆς οἰκονομίας εἶναι τὸ ἰδεατὸ τέρμα πρὸς τὸ ὁποῖο τείνει ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου :

«Ὅσο περισσότερες παραγωγικὲς δυνάμεις περνᾶν στὴν ἰδιοκτησία τοῦ κράτους, ἔλεγε ὁ Ἐγγελς τὸ 1877, τόσο περισσότερο τὸ κράτος γίνεται ἕνας πραγματικὸς συλλογικὸς καπιταλιστὴς (Gesamtkapitalist) καὶ τόσο περισσότερο ἐκμεταλλεύεται τοὺς πολίτες του. Γιατὶ οἱ ἐργαζόμενοι μένουν μισθωτοὶ προλετάριοι» (1).

Τὸ 1910, ὁ R. Hilferding θεωροῦσε πιθανὴ τὴν ἐνοποίηση ὅλης τῆς ἄρχουσας τάξης, πάνω στὴ βάση μιᾶς ὀλοκληρωτικῆς καρτελοποίησης, σὲ ἕνα **«γενικὸ καρτέλ»** (2).

Τὸ 1916 ὁ Μπουχάριν στὸ προλογισμένο ἀπὸ τὸ Λένιν βιβλίο του : **«Ἡ παγκόσμια οἰκονομία καὶ ἱμπεριαλισμὸς»**, θεωροῦσε σὰν μιὰ πιθανὴ συνέπεια τοῦ πολέμου (καὶ ἐδῶ βλέπουμε τὴν ἐντύπωση ποὺ προξένησε στοὺς μαρξιστὲς καὶ ἰδιαίτερα στοὺς μπολσεβίκους τὸ σχέδιο Hindenburg καὶ ὁ γερμανικὸς «πολεμικὸς σοσιαλισμὸς» τοῦ 1916-1918) μιὰ ὀλοκληρωτικὴ συγχώνευση τοῦ κράτους καὶ τῆς οἰκονομίας :

«Ἄν, λέει ὁ Μπουχάριν, ἐξαφανιστεῖ, ὁ ἐμπορευματικὸς χαρακτήρας τῆς παραγωγῆς, θὰ ἔχουμε ἕνα ἰδιόμορφο οἰκονομικὸ καθεστῶς, ποὺ δὲ θὰ εἶναι ὁ καπιταλισμὸς, ἀλλὰ δὲ θὰ εἶναι οὔτε σοσιαλισμὸς, ὅσο ἡ κυριαρχία μιᾶς τάξης πάνω σὲ μιὰ ἄλλη τάξη ὅχι μόνο θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει παρὰ καὶ θὰ ἔχει χειροτερέψει. Ἐνα τέτοιο καθεστῶς θὰ θμιζεῖ μᾶλλον μιὰ κλειστὴ δουλοχτητικὴ οἰκονομία, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχει ἀγορὰ σκλάβων».

Ἄργότερα, τὸ 1926, ὁ ἴδιος ὁ Μπουχάριν ἔδινε μιὰ πρώτη προσεγ-γιστικὴ εἰκόνα τῆς μελλοῦμενης σοβιετικῆς πραγματικότητος, περιγράφοντας ἕναν ὑποθετικὸ «κρατικὸ καπιταλισμὸ», ποὺ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι δὲν εἶχε τίποτα τὸ καπιταλιστικὸ.

«Ἄν ἡ καπιταλιστικὴ τάξη, λέει ὁ Μπουχάριν, ἐνωθεῖ μέσα σὲ ἕνα ἐνιαῖο τράστ, θὰ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ ὁργανωμένη οἰκονομία μόλο ποὺ ἡ ταξικὴ τῆς διάρθρωση θὰ εἶναι ἀνταγωνιστικὴ. Καὶ τότε, μὲ ὅλη τὴν ὑποκατανάλωση τῶν μαζῶν, οἱ κρίσεις θὰ ἔχουν ἐξαφανιστεῖ ... καὶ ἡ κατανάλωση τῆς ἄρχουσας τάξης θὰ εἶναι τὸ κίνητρο τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ παραγωγικοῦ σχεδίου» (3).

Γιὰ τὸ Λένιν, ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου ὄχι μόνο εἶχε φτάσει στὸ ἔσχατό της στάδιο : τὴν κρατικοποίηση τῆς οἰκονομίας, παρὰ καὶ ἔκανε ἀδύνατη τὴν ἐπιστροφή σὲ μιὰ ὀποιαδήποτε προγενέστερη ἀτομι-

1) Anti-Dühring σελ. 345.

2) Das Finanzkapital, ἔκδ. 1923, σελ. 295-299.

3) Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals, σελ. 80-81.

στική, ανώνυμη ή ολιγοπωλιακή μορφή οργάνωσης, με τόν ίδιο τρόπο με τόν οποιοδήποτε ή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έκανε αδύνατη τήν επιστροφή σε έναν οποιοδήποτε προκαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Έτσι, τόν Ίανουάριο τοῦ 1919, σε ένα μανιφέστο της, ή Κομμουνιστική Διεθνής διαλαλούσε ότι :

« Η κρατικοποίηση τής οικονομικής ζωής πού τήν καταπολεμοῦσε ὁ καπιταλιστικός φιλελευθερισμός, είναι ένα τετελεσμένο γεγονός. Κάθε δυνατότητα επιστροφής ὄχι βέβαια στόν ἐλεύθερο συναγωνισμό ἀλλά ἀπλῶς καί μόνο (sic) στήν κυριαρχία τῶν τράστ, τῶν καρτέλ καί τῶν ἄλλων καπιταλιστικῶν χταποδιῶν (sic) ἔχει ἐξαφανισθεῖ ! (1).

Εἶναι φανερό ὅτι πρὶν ἀπό τὸ 1930, γιά τούς μαρξιστές ὄλων τῶν ἀποχρώσεων, ή κρατικοποίηση τής ὀλότητας τῶν παραγωγικῶν μέσων ὄχι μόνο δέν ἦταν ἀπόδειξη ή ἐγγύηση τοῦ σοσιαλιστικοῦ χαρακτήρα τής οἰκονομίας, ἀλλά τουναντίον σήμαινε μιὰ ριζική ἐπιδείνωση τῶν ταξικῶν ἀνταγωνισμῶν. Ἀντίθετα, τὸ 1930, στήν ἐποχή ὅπου ή ὀλοκληρωτική κρατικοποίηση τῶν παραγωγικῶν μέσων ἔγινε πραγματικά ένα τετελεσμένο γεγονός, ὅταν ὁ Burnham ἔδειξε ὅτι τὸ γεγονός αὐτὸ σήμαινε τή μεταμόρφωση τής γραφειοκρατίας σὲ ἄρχουσα τάξη, μιὰ ριζική ἀλλαγή τής κοινωνικῆς οργάνωσης, τοῦ τρόπου τής παραγωγῆς καί τής δυναμικῆς τής οἰκονομίας, οἱ « ὀρθόδοξοι » μαρξιστές, ἀπό τούς « συμπαθοῦντες » μέχρι τόν Τρότσκι, εἶδαν μέσα στήν ἰδέα τής managerial revolution μιὰ ἀπαράδεκτη « ἀποστασία » ! . . .

Καί ὅμως, ή μαρξική ἔμπνευση τοῦ ἔργου τοῦ Burnham γίνεται ἔκδηλη στήν προσπάθειά του νὰ ἀποδείξει α) ὅτι ή γραφειοκρατικοποίηση τής οἰκονομίας εἶναι αὐτοματική συνέπεια τής συγκέντρωσης τοῦ κεφαλαίου σάν κύριας τάσης τής οἰκονομικῆς ἐξέλιξης καί β) ὅτι ή μεταμόρφωση τής γραφειοκρατίας σὲ ἄρχουσα τάξη ὀφείλεται σ' αὐτὸ τόν ἴδιο τὸν ἡγετικό ρόλο πού τῆς ἔδωσε ή οἰκονομική ἐξέλιξη : Καταλύοντας, λέει ὁ Burnham, τήν ἀτομική ἰδιοκτησία τῶν παραγωγικῶν μέσων, τὸ γραφειοκρατικὸ καθεστῶς δέν κάνει ἄλλο ἀπὸ νὰ προσαρμόζει τὸ « ἐπικοδόμημα » τοῦ κράτους καί τοῦ δικαίου στίς παραγωγικές σχέσεις πού δημιουργήθηκαν ἀπὸ τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἀκριβῶς ὅπως τὸ 1789, τὸ ἀστικό καθεστῶς δέν ἔκανε παρὰ νὰ νομιμοποιήσει τήν ἡγετική θέση πού, πολὺ πρὶν ἀπὸ τήν ἐπανάσταση, οἱ ἀστοὶ εἶχαν ἀποκτήσει μέσα στίς παραγωγικές σχέσεις τοῦ ancien régime.

Σχετικά με τή θεωρία τοῦ Burnham, ὡς παρατηρήσουμε προσωρινά ὅτι τὸ (μαρξικό) σχῆμα του φαίνεται ἀπὸ πρώτη ὄψη πολὺ πειστικό. Μόνο πού κάνει ἀκατανόητο τὸ γεγονός ὅτι ή κρατικοποίηση τής οἰκονομίας καί ή ὀλοκληρωτική συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου πραγματοποιήθηκε στίς πιὸ καθυστερημένες προκαπιταλιστικές χώρες (Ρωσία, Κίνα, Γιουγκοσλαβία) καί ὄχι ἐκεῖ ὅπου κανονικά θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει γίνει, δηλαδή στίς πιὸ προχωρημένες βιομηχανικές χώρες : ὅπως θὰ δοῦμε, ἄλλη φορά, ή γραφειοκρατικοποίηση τής ἄρχουσας τάξης καί ή « ἐνοποίησή της μέσα

1) Les quatre premiers congrès de l' Internationale communiste.

σέ *ένα ένιαίο τράσι*», πραγματοποιήθηκε στην ΕΣΣΔ όχι σάν ένα μηχανικό αποτέλεσμα τοῦ αὐτοματισμοῦ τῶν οἰκονομικῶν νόμων καί σάν συνέπεια τῆς καπιταλιστικῆς ὑπερσυσσώρευσης, ὅπως φανταζόταν ὁ Μπουχάριν, παρά ὕστερα ἀπό μιὰ ἱστορική περίοδο «διάρκοῦς ἐπανάστασης» καί κάτω ἀπό τίς συνθήκες ποῦ δημιουργοῦσε μιὰ πρωτοφανῆς σέ ἔκταση καί σέ ἔνταση «πρωτόγονη συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου» . . .

Αὐτή ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ ἐκφράζεται καί προσδιορίζεται ἀπό τή συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου, ἔχει ἄμεσο ἀποτέλεσμα μιὰ ἐπαναστατική μεταμόρφωση τῆς διάρθρωσης τοῦ πληθυσμοῦ.

4. Ἡ νέα ἀνακατάταξη τοῦ πληθυσμοῦ

Γιά τόν Μάρξ (ὅπως καί γιά τόν Spengler : καί τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο στὸ ὁποῖο βρίσκονται σύμφωνοι) τὸ θέατρο τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ πόλη, καί ἡ ἱστορία δὲν εἶναι παρά ἡ νίκη τῆς πόλης πάνω στὴν ὕπαιθρο. Γιά τόν Μάρξ, ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους τίτλους τιμῆς τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ὅτι :

«Υπόταξε τὴν ὕπαιθρο στὴν πόλη, δημιούργησε τεράστια ἀστικά κέντρα, αὐξήσε ἐκπληκτικὰ τὸν ἀστικό πληθυσμὸ εἰς βάρος τοῦ ἀγροτικοῦ καί ἔτσι ἔσωσε ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴν ἀποβλάκωση (sic) ποῦ φέρνει ἡ ζωὴ στοὺς ἀγρούς» (1).

Γιά τόν Μάρξ, ὁ χῶρος μέσα στὸν ὁποῖο ἀναπτύσσονται οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις (οἱ «οὐσιαστικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου» ὅπως τίς ὀνομάζει ὁ Μάρξ στὰ νεανικά του ἔργα), οἱ *προοδευτικὲς* γενικὰ δυνάμεις, κι' αὐτὴ ἡ ἴδια πάλι τῶν τάξεων στὸ μέτρο ποῦ δὲν εἶναι οὐτοπική ἀλλὰ ἡ κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορίας, εἶναι ἡ πόλη. Τὸ μεσαιωνικὸ ρητὸ «*δ ἀέρας τῆς πόλης κάνει ἐλεύθερους τοὺς ἀνθρώπους*» (die Stadtluft macht frei) διαπερνάει σάν ἕνα πανίσχυρο μοτίβο ὅλο του τὸ ἔργο : ὀργανωμένες τάξεις, πάλι τῶν τάξεων, ταξικὴ συνείδηση καί πολιτικὴ τῆς ἔκφραση δὲν ὑπάρχουν γιά τόν Μάρξ παρά μόνο σέ συνάρτηση μὲ τὴν αὐτονομία τῶν πόλεων καί τὴν κυριαρχία τους πάνω στὴν ὕπαιθρο.

Οἱ ἀγρότες, ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἴδια τους ἡ ὑπαρξη προϋποθέτει μιὰ κατάσταση ὑποανάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, εἶναι καταδικασμένοι σέ μιὰ ἱστορική παθητικότητα, σέ μιὰ κατάσταση ἱστορικῆς δουλοπαροικίας. "Εἶσι, ὁ Μάρξ, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, κεραυνοβολεῖ τὸν ἄτυχο Stirner ποῦ εἶχε τολμήσει νὰ σκεφτεῖ ὅτι οἱ ἀγρότες θὰ μπορούσαν κι' αὐτοὶ νὰ παίξουν ἕνα κάποιο ρόλο στὴν κομμουνιστικὴ ἐπανάσταση, καί δηλώνει μὲ τὸν πιὸ κατηγορηματικὸ τρόπο ὅτι «*τὸ κομμουνιστικὸ κίνημα δὲν μπορεῖ νὰ ἐξορμήσει παρὰ μόνο ἀπὸ τὴν πόλη—ποτέ ἀπὸ τὴν ὕπαιθρον*» (2), καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἔβλεπε σάν τὸ πιὸ εὐόλογο σημάδι τὸ γεγονός ὅτι στὴν ἀγγλικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς του «*μιὰ σιωπηλὴ ἐπανάσταση ... κατόρθωσε νὰ ἐξαφανίσει τὸ*

1) Τὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο.

2) Μάρξ : Ἡ Γερμανικὴ Ἰδεολογία.

πιό συντηρητικό στοιχείο της μοντέρνας κοινωνίας : τὸν ἀγροικὸ πλῆθυσμό (!). Ὁ Μάρξ πίστευε ὅτι :

«Μόνο ἡ Ἀγγλία μπορεῖ νὰ γίνει ὁ μοχλὸς γιὰ μιὰ σοβαρὴ οἰκονομικὴ ἐπανάσταση, γιατί εἶναι τὸ μόνο μέρος τοῦ κόσμου ὅπου δὲν ὑπάρχουν πιά ἀργότες καὶ ὅπου ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ μισθωτοὺς ἐργάτες» (2).

Ὅπως βλέπουμε, ὁ Μάρξ δὲν μποροῦσε νὰ φανταστεῖ οὔτε ὅτι ἡ δεύτερη μεγάλῃ «σοσιαλιστικὴ» ἐπανάσταση τῆς ἐποχῆς μας ἐπρόκειτο νὰ χρησιμοποιήσει γιὰ ὀρμητήριο τὶς πιὸ καθυστερημένες περιφέρειες τῆς βόρειας Κίνας, ὅπου ἡ τεχνικὴ βρισκίταν ἀκόμα σὲ ἕνα «νεολιθικὸ» ἐπίπεδο, οὔτε καὶ ὅτι οἱ ἰδέες του ἐπρόκειτο νὰ γίνουν σημαία ἐνὸς ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ ἀποτελούμενου βασικὰ ἀπὸ ἀργότες.

Ὅπωςδὴποτε, ἡ καπιταλιστικὴ ἐξέλιξη φαινόταν νὰ δικαιώνει τὶς ἐλπίδες του γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἐξαφάνιση τῆς «ἀγροικῆς ἀποβλάκωσης». Τὸ 1820 τὰ 72,8 ο)ο τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ στὶς Η.Π.Α. ἦταν ἀπασχολημένα στὴ γεωργίᾳ· τὸ 1940 τὸ ποσοστὸ αὐτὸ πέφτει στὰ 19,3. Τὸ 1910, οἱ Η.Π.Α. εἶχαν ἕνα πληθυσμὸ ἀπὸ 92 ἑκατομμύρια κατοίκους ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὰ 33 ἑκατομμύρια ἦταν farmers. Τὸ 1954, σὲ ἕνα σύνολο 162 ἑκατομμυρίων, μόνο 21 800 000 ζοῦν στὴν ὑπαιθρο σὰν farmers (3 ἑκατομμύρια λιγότεροι ἀπὸ τὸ 1950). Γενικά, ὅσο προοδεύει ὁ βιομηχανικὸς πολιτισμὸς, τόσο περισσότερο λιγοστεύει ὁ ἀγροικὸς πληθυσμὸς. Καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, θὰ πρέπει ν' ὁμολογήσουμε ὅτι ἡ Ε.Σ.Σ.Δ. ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νὰ εἶναι μιὰ καθυστερημένη χώρα : Οἱ ἀργότες πού τὸ 1914 ἀποτελοῦσαν τὰ 74 ο)ο τοῦ πληθυσμοῦ, ἐξακολουθοῦν πάντοτε νὰ εἶναι ἡ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ (53 ο)ο). Ἡ ἐξέλιξη τοῦ γαλλικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὸ 1851 μέχρι σήμερα, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐξέλιξης τῶν μεσαίων βιομηχανικῶν δυνάμεων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ συγκριτικὸ πῖνακα τῆς ἐπομένῃς σελίδας. Ὁ πῖνακας οὗτός δείχνει τὴ βαθύτατη μεταμόρφωση τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μάρξ ὡς τὰ σήμερα. Ἄν, ὅμως, ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἔκανε δυνατὴ αὐτὴ τὴν πρωτοφανῆ στὴν ἱστορία μετατόπιση τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὰ ἀστικὰ κέντρα, αὐτὸ δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι ἔφερε μιὰ ὁποιαδήποτε «προλεταροποίηση» τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ.

5. Ἡ «προλεταροποίηση τοῦ πληθυσμοῦ» καὶ τὰ νέα μεσοαστικὰ στρώματα

Ἀντίθετα πρὸς τὶς προβλέψεις τοῦ Μάρξ, ἡ βιομηχανοποίηση τῆς οἰκονομίας δὲν μοίρασε τὴν κοινωνία σὲ δύο ἀντίμαχες τάξεις οὔτε καὶ

1) Lettres à Kugelmann, 28)3)1870.

2) Marx—Engels Gesammelte Schriften 1852—1862 (ἔκδοση Rjazanov) I, σελ. 117. Ὁ Μάρξ δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ φανταστεῖ τὴ ζωτικὴ σημασία πού θὰ ἔπαιρνε γιὰ τὴν Ἀγγλία, ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, ἡ Plough—up Campaign πού ἐσήμανε κυριολεκτικὰ τὴ νεκρανάσταση τῆς ἀγγλικῆς γεωργίας. Καὶ ἂν ἡ ἐξέλιξη τῆς Ἀγγλίας ἀπὸ τὸ 1945 καὶ μετὰ ἐπαληθεύει κάπως τὴν ἰδέα τοῦ Μάρξ ὅτι ἡ Ἀγγλία εἶναι ἡ μόνη χώρα πού μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσει μιὰ «σοβαρὴ οἰκονομικὴ ἐπανάσταση», αὐτὸ πολὺ δύσκολα τὸ παραδέχονται οἱ σημερινοὶ «μαρξιστές».

9. Κατανομή του γαλλικού ένεργου πληθυσμού 1851—1962 σε %

Κλάδοι παραγωγής	1851	1952	Διαφορά
Γεωργία	64	31	- 33
Βιομηχανία	24	34	+ 10
*Εμπόριο, Μεταφορές, Πίστη (1)	4	21	+ 17
*Ελεύθερα επαγγέλματα, υπάλληλοι	4	12	+ 8

1. Ο αριθμός των εμπόρων τριπλασιάστηκε ανάμεσα στο 1866 και το 1952.

«προλεταροποίησε» τις μεσαίες τάξεις. Βέβαια, η συγκέντρωση του πλούτου πήρε σε όρισμένες χώρες διαστάσεις που φαίνονται να δικαιώνουν τις αποκαλυπτικές εικόνες του Μάρξ: έτσι π.χ. κατά τους υπολογισμούς του Τρότσκι, το 1939, τα άνωτατα 11—12 οο του σοβιετικού πληθυσμού διαθέταν τα 50 οο του κοινωνικού πλούτου, όπως και στις Η.Π.Α. τα άνωτατα 10 οο του πληθυσμού «σφετερίζονταν» την ίδια εποχή, τα 35 οο του έθνικού εισοδήματος (1). Άλλα για να είμαστε δίκαιοι, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η τάση προς ένα περιορισμό των οικονομικών ανισοτήτων, που στην ΕΣΣΔ ονομάζεται «*κρετινικός Ισοπεδωτισμός*» και «*μικροαστικός εξισωτισμός*», είναι μια τάση που άπαντάται σε όλες τις προχωρημένες καπιταλιστικές χώρες, χωρίς όμως να θεωρείται σαν μια άπαράδεκτη «αίρεση».

Έτσι, ακόμα και στην πατρίδα των τράστ, τα άνωτατα 5 οο του πληθυσμού, που **στο 1929** είχαν στη διάθεσή τους (μετά την πληρωμή των φόρων) τα 34 οο του διανεμηθέντος έθνικού εισοδήματος, το **1946** δέν είχαν παρά «μόνο» τα 18 οο. Το ποσοστό τους έπεσε δηλαδή κατά 47 οο μέσα σε 17 χρόνια. Όσον άφορā το άνωτατο 1 οο του άμερικανικού πληθυσμού, άς ποθμε τις «διακόσιες οικογένειες» των Η Π.Α., το μερίδιό τους έπεσε άπό τα 19,1 οο (το 1929) στα 7,7 οο (το 1949) του συνολικού διανεμηθέντος έθνικού εισοδήματος.

Ταυτόχρονα, νέα μεσοαστικά στρώματα πήραν τη θέση των μικροαστών που είχε υπόψη του ο Μάρξ και που είχε αναγγείλει την ανάπτυξη τους «προλεταροποίηση» και «άπαθλίωση». Η εξέλιξη της άμερικανικής μεσοαστικής τάξης άπό το 1870 μέχρι το 1940, όπως παρουσιάζεται άπό τις στατιστικές που αναφέρει ο C. Wright Mills στο έξαιρετο βιβλίο του *White Collar* (2), δείχνει δλη τη βαθιά μεταμόρφωση της άστικής κοινωνίας άπό την εποχή του Μάρξ ως τις μέρες μας :

1) Αναφέρεται άπό τον James Burnham : *The Managerial Revolution* (Γαλλ. μετ. *L'ère des organisateurs*, σελ. 51).

2) C. Wright Mills : *White Collar*, New York, 1951, σελ. 65. Ο Mills όρίζει την μεσοαστική τάξη σύμφωνα με το κριτήριο του εισοδήματος. Άξίζει άπ' αυτή την

10. Παλαιού καί νέου τύπου μεσοαστοί 1870—1940
Σε % του συνόλου της μεσοαστικής τάξης

Μεσοαστοί	1870	1940	Μεσοαστοί	1870	1940
Παλαιού τύπου	85	44	Νέου τύπου	15	56
δηλαδή :			δηλαδή :		
α) 'Αγροκτηματίες	62	23	α) Managers	2	6
β) 'Επιχειρηματίες	21	19	β) Μισθωτοί επαγγελματίες	4	14
γ) 'Ελευθέρια επαγγέλματα	2	2	γ) Πωλητές	7	14
			δ) 'Υπάλληλοι γραφείου	2	22

“Όπως βλέπουμε, οί μισθωτοί επαγγελματίες καί οί υπάλληλοι γραφείων πού, τό 1870, αποτελοῦσαν μόλις τά 6 ο)ο τῆς μεσοαστικής τάξης, αποτελοῦν τώρα τά 36 ο)ο, ἐνώ, παράλληλα, μιὰ τυπική παλαιομεσοαστική ομάδα, οί farmers, πού τό 1870 αποτελοῦσαν τά 62 ο)ο τῆς τάξης τους, δέν αποτελοῦν σήμερα παρά μόνο τά 23 ο)ο. “Όχι μόνο ἡ κρίση τῶν ἐτῶν 30 . . . δέν ἔφερε αὐτή τήν ἐξοφάνιση τῶν μεσαίων στρωμάτων, πού περιμενε ὁ τόσο ὀξυδερκής κατὰ τά ἄλλα ἀμερικανός μαρξιστής Lewis Corey (The Crisis of the Middle Class, 1935) παρά, ἀντίθετα, σταθεροποίησε τή θέση τους.

Καί αὐτή, ἄλλωστε, εἶναι ἡ γενική τάση πού παρατηρεῖται καί στίς ἄλλες βιομηχανικές (ιδιωτικά καπιταλιστικές ἢ κρατικά καπιταλιστικές) χώρες. **Ἡ σύνθεση τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ στήν περιφέρεια τοῦ Παρισιῶ** (τό Παρίσι μαζί μέ τά προάστεια), εἶναι ἀπό τήν ἀποψη αὐτήτυπική γιά ὄλες σχεδόν τίς μεσαῖες βιομηχανικές χώρες: Τό 1953, σ' ἕνα σύνολο 1 474 000 ἐργαζομένων, οί ἐργάτες αποτελοῦν τήν πιό πολυάριθμη ομάδα (405 000). Ἀμέσως μετὰ ἔρχονται οί υπάλληλοι (381 000), οί ἔμποροι (131 000), οί ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες καί οί managers (52 000). Ἄν σημειώσουμε, ἐπί πλέον, ὅτι τά 53 ο)ο τῶν παρισινῶν ἐργατῶν μένουν στά προάστεια, ἐνώ τά 65,ο)ο τῶν υπαλλήλων καί τά 75 ο)ο τῶν ἐλευθέρων ἐπαγγελματιῶν μένουν στό Παρίσι, θά καταλάβουμε ἀκόμα πιό καθαρά τό embourgeoisement τῆς κοινωνικῆς φυσιογνωμίας αὐτῆς τῆς πόλης, πού ἀπό τό 1789 ἕως τήν Κομμούνα τοῦ 1871, στάθηκε ἡ κοιτίδα ὄλων τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 19ου αἰῶνα . . .

6. Ἄνοδος τοῦ βιοτικῶ ἐπιπέδου τῆς ἐργατικῆς τάξης

Ἡδη, ἀπό τό 1858, ὁ Ἐνγκελς εἶχε διαπιστώσει ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῶν πραγματικῶν ἐργατικῶν μισθῶν στήν **Ἄγγλια** ἔτεινε νά ἀκυρώσει τή

ἀποψη, νά σημειωθεῖ ὅτι, τό 1949, τά μεσοαστικά στρώματα (μέ ἐτήσιο καθαρό οικογενειακό εἰσόδημα ἀνάμεσα ἀπό 3010 καί 5270 δολ.) περιλάβαιναν τά 30 ο)ο τῶν ἀμερικανικῶν οἰκογενειῶν καί συγκέντρωναν τά 38 ο)ο τοῦ συνολικοῦ οἰκογενειακοῦ εἰσοδήματος. Βλ. Ο.Η.Ε. : Études Statistiques E. πίν. 10.

(μέχρι τὸ 1850 σωστή) θεωρία τῆς «αὔξουσας ἀπαθλίωσης» τοῦ «προλεταροποιημένου» πληθυσμοῦ. Ἡ αἰτία ὅμως αὐτῆς τῆς βελτίωσης στὴν κατάσταση τοῦ ἀγγλικοῦ προλεταριάτου ἦταν, γιὰ τὸν Ἔνγκελς, ἀπλῶς καὶ μόνο ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀγγλικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ! Ἔτσι, σὲ ἓνα γράμμα τοῦ πρὸς τὸν Μάρξ (7-10 1858), ὁ Ἔνγκελς ἔλεγε ὅτι:

«Τὸ ἀγγλικὸ προλεταριάτο γίνεται ὁλοένα καὶ περισσότερο bourgeois, ἔτσι ποὺ τὸ κατεξοχὴν ἀστικὸ αὐτὸ ἔθνος τείνει νὰ διαφοροποιηθεῖ σὲ μιὰ ἀστικὴ ἀριστοκρατία, σὲ ἓνα ἀστικὸ προλεταριάτο καὶ σὲ μιὰ ἀστικὴ τάξη. Κι' αὐτὸ εἶναι ἴσαμε ἓνα δρισιμένο σημεῖο λογικὸ προκείμενου γιὰ ἓνα ἔθνος ποὺ ἐκμεταλλεύεται ὁλόκληρο τὸν κόσμο».

Τὸ 1892, ὁ Ἔνγκελς, προλογίζοντας τὸ κλασικὸ του βιβλίον γιὰ τὴν «Κατάσταση τῶν ἐργαζομένων τάξεων στὴν Ἀγγλία» (1845) ὅπου μιλάει γιὰ μιὰ ἐπικείμενη κοινωνικὴ ἐπανάσταση στὴν Ἀγγλία, βρισκόταν ὑποχρεωμένος νὰ ἀναγνωρίσει: α) ὅτι «ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν τῶν ἐργοστασιῶν εἶναι ἀναμφισβήτητα καλύτερη ἀπ' ὅτι ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸ 1848», καὶ β) ὅτι «ἡ κατάσταση τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν βελτιώθηκε ἐκπληκτικὰ ἀπὸ τὸ 1848 καὶ μετὰ—ἔτσι, ποὺ οἱ εἰδικευμένοι ἐργάτες ἀποτελοῦν μιὰ ἀριστοκρατία μέσα στὴν ἐργατικὴ τάξη» (1). Ὁ Ἔνγκελς ἀποδίδει αὐτὴ τὴ βελτίωση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῆς ἐργατικῆς τάξης σὲ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἀγγλία ἦταν ἡ μόνη βιομηχανοποιημένη χώρα μέσα σὲ ἓνα ἀκόμα ἀγροτικὸ κόσμον:

«Τὸ βιομηχανικὸ μονοπώλιο τῆς Ἀγγλίας εἶναι τὸ θεμέλιο ὅλον τοῦ καθεστώτος... Ὅσο διορκεῖ αὐτὸ τὸ μονοπώλιο, ἡ ἀγγλικὴ ἐργατικὴ τάξη θὰ συμμετέχει ἴσαμε ἓνα δρισιμένο σημεῖο στὰ κέρδη του. Βέβαια, αὐτὰ τὰ κέρδη εἶναι ἄνισα, κατανομημένα ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες: ἡ προνομιούχος μειοψηφία (ἡ «ἐργατικὴ ἀριστοκρατία») εἰσπράττει τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀλλὰ καὶ ἡ μεγάλη μάζα ἔχει καὶ αὐτὴ τὸ μερίδιό της. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο, μετὰ τὸ τέλος τοῦ Ὀυετισμοῦ, δὲν ὑπάρχει πια σοσιαλιστικὸ κίνημα στὴν Ἀγγλία. Ἀλλὰ ὅταν θὰ ἔρθει ἡ μέρα ποὺ ἡ Ἀγγλία θὰ χάσει τὸ μονοπώλιό της, ἡ ἀγγλικὴ ἐργατικὴ τάξη θὰ χάσει τὴν προνομιακὴ της θέση καὶ θὰ βρῆθεῖ συμπεριλαμβανομένη καὶ τῆς προνομιούχου ἰδιόνουσας μειοψηφίας (τῆς «ἐργατικῆς ἀριστοκρατίας») στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τοὺς ἐργάτες τῶν ἄλλων χωρῶν. Καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ ἐμφανιστεῖ ἐκ νέου τὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα στὴν Ἀγγλία» (2).

Καὶ γιὰ τὸ Λένιν, αὐτὴ ἡ «ἐργατικὴ ἀριστοκρατία» εἶναι προϊόν τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ:

«Κομμάτια ἀπὸ τὰ ἱμπεριαλιστικὰ λάφυρα περνᾶν στὰ χεῖρα δρισιμένων τμημάτων τῆς μικροαστικῆς τάξης καὶ τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς γραφειοκρατίας τῆς ἐργατικῆς τάξης».

Αὐτὰ τὰ τμήματα ἀντιπροσωπεύουν, πάντοτε κατὰ τὸν Λένιν, «μιὰ ἀπειροελάχιστη μειοψηφία μέσα στὸ προλεταριάτο καὶ τὶς ἐργαζόμενες μάζες». Αὐτὴ ἡ «ἀπειροελάχιστη μειοψηφία» εἶναι ἡ ταξικὴ βάση τῶν ρεφορμιστικῶν κομμάτων καὶ αὐτὴ προσδιορίζει τὴν ὀππορτουניστικὴ πολιτικὴ τους:

«Ὁ ὀππορτουניσμός δὲν εἶναι παρὰ ἡ θυσία τῶν θεμελιωδῶν συμφερόντων τοῦ

1) La Situation des classes laborieuses en Angleterre (ἔκδ. Costes 1933) I, σελ. XXX-XXXI.

2) Ibid. XXXV-XXXVI.

προλεταριάτου προς όφελος των προσωρινών συμφερόντων αυτής της ελαχίστης μειοψηφίας (1).

Τό 1920, προλογίζοντας τό βιβλίο του γιά τόν Ίμπεριαλισμό, ό Λένιν λέει, ότι ή ύπαρξη ένός Ίμπεριαλιστικού «ύπερκέρδους» έπιτρέπει στους καπιταλιστές νά πληρώνουν ένα «ύπερ-ήμερομισθίο» στην «έργατική άριστοκρατία: «αύτή ή έργατική άριστοκρατία, πού άποτελεί ένα έντελώς μικροαστικό στρώμα, εξαιτίας τόσο τοϋ εισοδήματος και τοϋ τρόπου τής ζωής της όσο και τής νοοτροπίας της, είναι ή κύρια βάση τοϋ άστικού καθεστῶτος» (2). "Αν π. χ., οι "Αγγλοι έργάτες δέν έγιναν μαρξιστές, αυτό όφείλεται, κατά τόν Λένιν, στο ότι «είναι διεφθαρμένοι από τά Ίμπεριαλιστικά κέρδη» (3). Γιατί, στην Άγγλία, ή έργατική άριστοκρατία δέν είναι μιá «άπειροελάχιστη μειοψηφία», αλλά «άποτελείται από ένα πλήθος από έργατοϋπαλλήλους πού ζοϋν μικροαστικά, μόνο και μόνο χάρη στην ύποδούλωση εκατομμυρίων ανθρώπων στις άγγλικές άποικίες» (4).

Στήν πραγματικότητα, όμως, ή κύρια έποχή τοϋ «άγγλικού μονοπωλίου», ή περίοδος 1800 - 1850, ήταν ή χειρότερη έποχή γιά τήν άγγλική έργατική τάξη. Καί ή περίοδος όπου ή άγγλική βιομηχανία έχασε τή μονοπωλιακή της θέση και ξέπεσε στη δεύτερη και μετά στη τρίτη σειρά είναι ή έποχή πού κυρίως βελτιώθηκε τό βιοτικό επίπεδο τής άγγλικής έργατικής τάξης. "Ετσι, κατά τους ύπολογισμούς τοϋ Arthur. L. Bowley (History of wages in the nineteenth century), αν πάρουμε βάση τό επίπεδο των πραγματικών μισθών κατά τό 1913 (= 100), τό 1820 ήταν 57, τό 1850 ό πραγματικός μισθός ήταν κατά δύο μονάδες χαμηλότερος άπ' ότι ήταν τό 1820 και μόνο τό 1860 ό πραγματικός μισθός μπόρεσε νά ξεπεράσει κατά 5 μονάδες τό επίπεδο τοϋ 1820. Άντίθετα, γιά νά πάρουμε μιá ιδέα τής γοργής αύξησης τοϋ πραγματικού μισθοϋ από τό 1870 και μετά, μπορούμε νά πάρουμε βάση 100 τό επίπεδο τοϋ πραγματικού μισθοϋ στην περίοδο 1900-1904, όποτε ή σταθερή του άνοδος παρουσιάζεται στον πίνακα 11 τής επόμενης σελίδας (5):

Δέν είναι όμως μόνο ή άγγλική έργατική τάξη πού κατόρθωσε νά διπλασιάσει τό πραγματικό εισόδημα άνάμεσα στο 1870 και τό 1900. Τό ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε και σ' όλες τις καπιταλιστικές χώρες. Κατά τους ύπολογισμούς τοϋ μαρξιστή οίκονομολόγου Jurgen Kuczynski, αν πάρουμε βάση 100 τό επίπεδο τοϋ μέσου πραγματικού έργατικού μισθοϋ στη Γαλλία τό 1900, ή άνοδος τοϋ βιοτικού επιπέδου τής γαλλικής έργατικής τάξης παρουσιάζεται ως έξής: 1856, 52·

1) Λένιν: Ή διάλυση τής Διεθνούς, Ausgewählte Werke (Moskau) V, 177,201.

2) Lenine: Selected Works (Moscow) I, 648-647.

3) Lenine: Oeuvres choisies (Moscou), II, 46.

4) Lenine: Oeuvres choisies II, 871.

5) Άναφέρεται από τόν G. H. Cole: A Short History of the British Working-class Movement 1879 - 1947, 1948 σελ. 275.

11. Δείκτης τοῦ πραγματικοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ στήν Ἀγγλία
1860 — 1904

*Ετη 1860 — 64	δείκτης 50	*Ετη 1885 — 89	δείκτης 75
> 1865 — 69	> 55	> 1890 — 94	> 85
> 1870 — 74	> 60	> 1895 — 99	> 95
» 1875 — 79	> 65	> 1900 — 04	> 100
> 1880 — 84	> 65		

1871, 65· 1878, 79· 1891, 93· 1900, 100· 1909, 120 (*). Τὸ ἴδιο γίνηκε καί στὸ Βέλγιο καί στὴ Γερμανία, ὅπου ὁ μέσος ἐργατικὸς μισθὸς (ὕπολογισμένος σύμφωνα μὲ τὶς τιμὲς τοῦ 1925—1934) ἀνεβαίνει ἀπὸ 1.520 μάρκα τὸ 1854 σὲ 2 608 τὸ 1877—1885, 2 914 τὸ 1894—1903, 2 999 τὸ 1904—1910 καὶ 3 116 τὸ 1911—1913 (**).

“Ὅσον ἀφορᾷ τὴν θεωρία τοῦ Λένιν γιὰ τὴν ἐργατικὴ ἀριστοκρατία—«ἀπειροελάχιστη μειοψηφία»—, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ἓνα καθορὰ δημαγωγικὸ σχῆμα. Ἦδη, στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἐνγκελς, τὸ πέρασμα τῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀνωνύμων ἐταιριῶν στὴν ἐποχὴ τῶν τράστ καὶ τῶν καρτέλ ἔφερε σὲ μιὰ ἡγετική θέση μέσα στὴ μοντέρνα οἰκονομία νέες κοινωνικὲς κατηγορίες πού, ἀπὸ τὰ τεχνικὰ στελέχη τῆς παραγωγῆς ὡς τοὺς Managers, ἡ κοινωνικὴ τους δύναμη δὲν προέρχεται πιά ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ τους ἰδιοκτησία παρὰ ἀπὸ τὸν ἔλεγχο πού ἀσκοῦν πάνω στὴν ὀνομαστικὴ ἰδιοκτησία τῶν ἄλλων. Ἡ σημερινὴ ἐποχὴ τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ, ἡ ἐποχὴ τῆς μονοπώλησης ἀπὸ τὸ κράτος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, ἡ ἐποχὴ τῆς μερικῆς ἢ τῆς ὀλοκληρωτικῆς σχεδιοποίησης τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανάλωσης καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς μεταμόρφωσης τοῦ κράτους σὲ ἓναν κύριο χρηματοδότη τῆς οἰκονομίας, πρόσθεσε στὶς νέες αὐτὲς κατηγορίες μιὰ νέα, ἐξ(σου) ἄγνωστη στὸ 19ο αἰώνα, κοινωνικὴ δύναμη: τὴ γραφειοκρατία, τὴν ὀλοένα καὶ πιὸ πολυἀριθμὴ ὁμάδα τῶν ὑπαλλήλων πού ἡ ἡγετικὴ τους θέση μέσα στὴ μοντέρνα κοινωνία δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ τους δραστηριότητα ἀλλὰ ἀπὸ τὴ θέση καὶ τὴ λειτουργία τους μέσα στὸν κρατικὸ μηχανισμό.

Αὐτὴ ἡ πληθωρικὴ αὐξηση τῆς τάξης τῶν «στελεχῶν τῆς παραγωγῆς», ἔσπασε τὴν ὁμοιογένεια πού χαρακτηρίζει τὸ προλεταριάτο τῆς ἐποχῆς τοῦ Μάρξ: ἂν τὸ 1860, τὴν ἐποχὴ τοῦ Μάρξ, σ' ἓνα στέλεχος τῆς παραγωγῆς ἀντιστοιχοῦσαν 24 ἐργάτες, τὸ 1906, ἀντιστοιχοῦν 14,5 καὶ τὸ 1932, 7,6 ἐργάτες. Γενικὰ *στὶς Η.Π.Α., ἀνάμεσα στὸ 1870 καὶ τὸ 1940, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπαλλήλων αὐξήθηκε κατὰ 1600 ο)ο ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν αὐξήθηκε «μόνο» κατὰ 225 ο)ο*. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι τὸ 1940, ἀπὸ τὰ 51 ἑκατ. πρόσωπα πού ἀποτελοῦσαν τὸν ἐνεργὸ πλη-

1) J. Kuczynski : Labour conditions in Western Europe 1120—1935 London 1937.
2) F. Sternberg : Socialism and Capitalism on Trial, σελ. 26.

θυσμό στις Η.Π.Α., μόνο 9 εκατομμύρια (συμπεριλαμβανομένων των 3.530.000 γεωργικών έργων), δηλ. τὰ 18 ο)ο, ἦταν χειρωνακτικοὶ ἐργάτες χωρὶς καμιά σοβαρὴ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση (πάνω ἀπὸ 25 ο)ο τὸ 1910, τὸ 65 ο)ο νὸ 1930).

7. Οἱ κρίσεις δὲν ἔφεραν τὰ ἀποτελέσματα ποὺ περιμενε ὁ Μάρξ

Στὴν πραγματικότητα — καὶ μολονότι ἡ παγκόσμια κρίση τοῦ 1929 ἦταν μιὰ κολοσσιαία ἐπαλήθευση τῶν ἀναλύσεων τοῦ Τρίτου Βιβλίου τοῦ «Kapital» — ἡ καπιταλιστικὴ ἐξέλιξη στὴν πιὸ καθαρὴ, στὴν ἀμερικανικὴ μορφή της ἔφερε τὰ ἀκριβῶς ἀντίθετα ἀποτελέσματα. Ἄν ὁ «νόμος τῆς αὐξουσας ἀθλιότητος» καὶ ὁ «σιδερένιος νόμος τῆς μαζικῆς ἀπαθλίωσης» ἦταν σωστοὶ προκειμένου γιὰ τὸν καπιταλισμὸ τοῦ 1850, ἔπαψαν νὰ ἴναι σωστοὶ σήμερα, προκειμένου γιὰ τὴ χώρα κυρίως ὅπου ὁ καπιταλισμὸς ἐξελίχθηκε πραγματικὰ σύμφωνα μὲ τὸ μαρξικὸ σχῆμα, ὅπου δηλαδὴ ἐξαφάνισε πραγματικὰ κάθε προκαπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς, μηχανοποίησε τὴν παραγωγὴ, συγκέντρωσε τὸ κεφάλαιο καὶ συσσώρευσε μέσα στὰ ἀστικά κέντρα ἕνα συμπαγῆ ὄγκο ἐργατῶν. Στὴ χώρα αὐτὴ ἀκριβῶς ὁ καπιταλισμὸς ἔφερε μιὰ σταθεροποίηση τῆς κοινωνικῆς θέσης καὶ μιὰ ἀριθμητικὴ αὐξηση τῶν μεσοαστικῶν στρωμάτων, μιὰ ἀριθμητικὴ μείωση τοῦ προλεταριάτου καὶ μιὰ αὐξουσα μαζικὴ εὐημερία, ποὺ ἂν δὲν εἶναι ἡ «χρυσὴ ἐποχὴ» ποὺ παρουσιάζει ὁ μῦθος τοῦ american way of life, εἶναι πάντως κάτι ποὺ μόλις τὸ ὑποψιάζεται ὁ ὑπόλοιπος κόσμος—τόσο ὁ «καπιταλιστικὸς» ὅσο καὶ ὁ «σοσιαλιστικὸς». Καὶ τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ἂν τὸ μαρξιστικὸ σχῆμα τῆς «αὐξουσας ἀθλιότητος» μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ κάπου εἶναι ἀκριβῶς στὴν ἐποχὴ τῆς σοβιετικῆς βιομηχανοποίησης ὅταν ἡ «σοσιαλιστικὴ» συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ἐπέβαλε (ὑποτίθεται) μιὰ πτώση τοῦ πραγματικοῦ ἐργατικοῦ ἡμερομισθίου ποὺ συνοδεύτηκε (μ' ἕνα «διαλεκτικὰ» παράξενο τρόπο) ἀπὸ μιὰ διαφοροποίηση τῶν μισθῶν καὶ μιὰ «σοσιαλιστικὴ» ἀνισότητα ποὺ ἔφτασε καὶ ξεπέρασε τὴν καπιταλιστικὴν . . .

Στὴ μόνη καπιταλιστικὰ ἀνεπτυγμένη χώρα ὅπου ἡ οἰκονομικὴ κρίση προκάλεσε μιὰ βαθύτερη κοινωνικοπολιτικὴ ἀναστάτωση, ἡ μάζα ὀργανώθηκε ὄχι στὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα ἀλλὰ στὸ κόμμα ποὺ ἔφερε τὸν Χίτλερ στὴν ἐξουσία, καὶ ἡ κρίση «ἐκκαθαρίστηκε» σχετικὰ χάρις στὴν παράλληλη σχεδιοποιημένη κινητοποίηση τῶν οἰκονομικῶν δυνάμεων στὴν ὑπηρεσία τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ πολέμου (Wehrwirtschaft) καὶ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ὑποδούλωση τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὕστερ' ἀπὸ τὸν ἀποκεφαλισμὸ τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν συνδικαλιστικῶν τῆς ὀργανώσεων.

Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ κρίση εἶχε παντοῦ τὰ ἴδια ἀποτελέσματα. Ἄν ἡ κρίση τοῦ 1929 ὀδήγησε τὴ Γερμανία στὸ δρόμο τοῦ ἐξανδραποδισμοῦ τῆς ἐργατικῆς τάξης, τῆς ὀλοκληρωτικῆς δικτατορίας, τῶν πολεμικῶν ἐξοπλισμῶν καὶ τελικὰ τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ πολέμου, τὸ ἀντίθετο ἔγινε στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς. Μολονότι ἡ κρίση ἦταν ἐκεῖ πολὺ πιὸ τρομακτικὴ παρ' ὅπουδήποτε ἄλλο, τὸ New

Deal του Προέδρου Ροϋζβελτ έσήμανε όχι την κατάπιξη αλλά την πιό ριζική αναζωογόνηση της δημοκρατίας· όχι την έξόντωση αλλά αντίθετα την ανάπτυξη και πολλές φορές την δημιουργία εκ του μηδενός πανίσχυρων συνδικαλιστικών οργανώσεων· όχι μιá οποιαδήποτε Wehrgwirtschaft, αλλά ένα γιγάντιο πρόγραμμα δημοσίων έργων: την περίφημη W.P.A. Έτσι, στην έκρηξη του πολέμου, ή μεγαλύτερη βιομηχανική χώρα βρέθηκε να έχει τή μικρότερη πολεμική προπαρασκευή (1): αν ή Γερμανία, άπαντώντας στο δίλημμα «ή κανόνια ή βούτυρο», θυσίαζε 12 δισεκατ. δολλ. για τούς έξοπλισμούς της περιόδου 1936—9, οι Η.Π.Α. έδιναν στην ίδια περίοδο 16,1 δισεκατ. δολλ. για τή χρηματοδότηση της W.P.A. και μόνο 1,5 δισεκατ. δολλ. για τή πολεμική προπαρασκευή.

Κάτω από την ώθηση του New Deal, ό αριθμός των συνδικαλισμένων εργατών ανέβηκε από 2 857 000 τό 1933 σέ 8 890 000 τό 1939. Έδω θά πρέπει να υπενθυμίσουμε τήν άποφασιστική άπήχηση που είχε, τό 1933 τό σύνθημα της συνδικαλιστικής προπαγάνδας: President Roosevelt wants you to join a Union (2), τήν πρωτεύουσα σημασία του Wagner Act του 1935 για όλη τή μετέπειτα έξάπλωση του συνδικαλισμού και —κυρίως— τό τεράστιο άπεργιακό κίνημα με κατοχή των εργοστασίων από τούς άπεργούς (Sit-down strikes) που έξέσπασε άμέσως μετά τήν έπανεκλογή του Roosevelt τό 1936—37 και που άσφαλώς είναι τό μεγαλύτερο άπεργιακό κίνημα της Ιστορίας του καπιταλισμού ...

Συμπεράσματα

Αυτές οι σύντομες παρατηρήσεις δείχνουν μιá άνατροπή της μαρξιστικής διαλεκτικής του καπιταλισμού. Κι' αυτή ή άνατροπή φανερώνεται στην πιό καθορή της μορφή:

α) *στη μεταμόρφωση των παραγωγικών σχέσεων*: ό άνταγωνισμός άστων και προλεταρίων που ό Μάρξ τόν θεωρούσε σαν τόν «τελευταίο»

1) Σύμφωνα με τά στοιχεία που δίνει ό R. W. Goldsmith (The Power of Victory, Munitions Output in World-War II, Military Affairs 1946) για τήν πολεμική προσπάθεια ανάμεσα στο 1935 και τό 1945, οι πολεμικές δαπάνες (σε δισεκατομ. δολλ. 1944) των κυριωτέρων έμπολέμων χωρών στην προπολεμική περίοδο αναλύονται ως έξης:

12. Πολεμικές δαπάνες

Χ ώ ρ ε ς	1935—39	1940	1941
Γερμανία	12,0	6,5	6,0
Ε.Σ.Σ.Δ.	8,0	5,0	8,5
Άγγλία	2,5	3,5	6,5
Η.Π.Α.	1,5	1,5	4,5

2) «Ό Πρόεδρος Ροϋζβελτ σας καλεί να έγγραφητε σε συνδικάτο». Βλ. σχετικá Ο. Τ. Barck και Ν. Μ. Blake: Since 1900 (1947) σελ. 543—4.

ταξικό ανταγωνισμό της Ιστορίας (ή μάλλον της «προϊστορίας») της ανθρώπινης, τείνει να αντικατασταθεί (και έχει ήδη αντικατασταθεί στα όλοκληρωτικά καθεστώτα) από τον ανταγωνισμό ανάμεσα στην Ιθύνουσα γραφειοκρατία και το προλεταριάτο.

β) *στο σταμάτημα της «προλεταροποίησης» του πληθυσμού και την εμφάνιση νέων μεσοαστικών στρωμάτων*: όσο πιο βιομηχανοποιημένη είναι μια χώρα, τόσο σταθερότερη είναι η θέση των μεσοαστικών κατηγοριών και τόσο περισσότερο λιγοστεύει ο αριθμός των βιομηχανικών έργων.

γ) *στην αύξουσα ευημερία των εργαζομένων*: όσο πιο βιομηχανοποιημένη είναι μια χώρα, τόσο ψηλότερο είναι το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων, έτσι πού, αντί να είναι αποτέλεσμα της καπιταλιστικής υπερανάπτυξης, ή κοινωνική επανάσταση έχει γίνει, σήμερα, συνάρτηση της οικονομικής υποανάπτυξης.

Ένας από τους μεγαλύτερους τίτλους τιμής του καπιταλισμού είναι, κατά τον Μάρξ, το ότι «*υπόταξε την ύπαιθρο στην πόλη και τα βάρβαρα έθνη στα πολιτισμένα, έτσι υπόταξε τις αγροτικές χώρες στις βιομηχανικές, την Ανατολή στη Δύση*»⁽¹⁾.

Απ' αυτή την άποψη, μπορούμε να πούμε ότι οι «μαρξιστικές» επαναστάσεις του ΧΧ αιώνα, αποτελούν μια κολοσσιαία revanche των «βάρβαρων» έθνων πάνω στα «πολιτισμένα», των «αγροτικών» χωρών πάνω στις «βιομηχανικές» και της «Ανατολής» πάνω στη «Δύση». Αυτή η μετάθεση του κέντρου του βάρους των επαναστατικών αγώνων από τις βιομηχανικές χώρες της Δύσης στις αγροτικές κοινωνίες της Ανατολής, είναι άναμφισβήτητη ή κυριότερη «παρέκκλιση» της Ιστορίας απέναντι στο μαρξιστικό σχήμα. Άλλά, ταυτόχρονα, η μοίρα αυτών των επαναστάσεων, που ζήτησαν να καταλύσουν κάθε έκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, ενώ στην πραγματικότητα δεν έκαναν άλλο από να την επιδεινώσουν, προσθέτοντας στην οικονομική έκμετάλλευση και την πολιτική καταπίεση και την πνευματική υποδούλωση, αποτελεί μια μνημειώδη επαλήθευση του μαρξικού ντετερμινισμού και της μαρξικής αντίληψης για την «ιστορική αναγκαιότητα» του καπιταλισμού.

Για τον Μάρξ, ο καπιταλισμός ήταν ένα «άναγκαίο κακό», που το επιβάλλει αυτός ο ίδιος ο «φυσικός νόμος που καθορίζει την κοινωνική εξέλιξη». Και όπως λέει ο Μάρξ στον Πρόλογο του *Κεφαλαίου*:

«*Όταν μια κοινωνία κατορθώσει να ανακαλύψει το φυσικό νόμο που καθορίζει την εξέλιξη της—και ο τελικός σκοπός αυτού του έργου είναι να αποκαλύψει τον οικονομικό νόμο της κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας—δεν μπορεί ούτε να ξεπεράσει μ' ένα σήδημα ούτε και να καταργήσει με διατάγματα τις φάσεις της φυσικής της ανάπτυξης. Το μόνο που μπορεί να κάνει, είναι να συντομέψει την περίοδο της κυκλοφορίας και να ελαφρώσει τους πόνους της γέννας...*»⁽²⁾

Για να αποκαλύψει αυτό το «φυσικό νόμο» ο Μάρξ μελετάει τον «καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τις παραγωγικές και ανταλλακτικές

1) Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο.

2) Πρόλογος του 1867 στο *Κεφάλαιο*, I, 7—8.

σχέσεις πού τῷ ἀντιστοιχοῦν». Καί, καθὼς «ἡ Ἀγγλία εἶναι κλασικὴ καπιταλιστικὴ χώρα», προσθέτει ὁ Μάρξ :

«Παίρνω ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἱστορία τὰ παραδείγματα πού χρειάζονται γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν θεωριῶν μου. Ἄν πάλι ὁ φαρισαισμὸς τοῦ Γερμανοῦ ἀναγνώστη τοῦ ἐπιτρέψει νὰ ἀδιαφορήσῃ γιὰ τὴν κατάσταση τῶν Ἀγγλων βιομηχανικῶν καὶ ἀγροτικῶν ἐργατῶν, κι' ἂν νανουρίζεται μὲ τὴν αἰσιόδοξη ἰδέα ὅτι τὰ πράγματα δὲν πᾶνε τόσο ἄσκημα στὴ Γερμανία, θὰ ὑποχρεωθῶ νὰ τοῦ πῶ: de te fabula narratur, εἰςένα, ἀφορᾷ αὐτὴ ἡ ἱστορία... Καὶ τοῦτο, γιατί οἱ πῶ βιομηχανικὰ ἀναπτυγμένες χώρες δὲν κάνουν ἄλλο ἀπὸ νὰ δείχνουν σις λιγότερο ἀναπτυγμένες τὴν εἰκόνα τοῦ ἴδιου τους τοῦ μέλλοντος (1)».

Στὴν πραγματικότητα, ἡ Γερμανία τοῦ 1867, πού ὁ μισὸς τῆς πληθυσμὸς ἦταν ἀκόμα ἀγροτικὸς καὶ πού ἡ βιομηχανικὴ τῆς παραγωγή μαζὶ μὲ τὴ βιοτεχνικὴ ἀντιπροσώπευε μόλις τὰ 13,8 οἰο τῆς βιομηχανικῆς τῆς παραγωγῆς τοῦ 1913, δὲν εἶχε πιά ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ τέτοια προειδοποίηση! Ὅπως θὰ ἴλεγε ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, ἡ γερμανικὴ ἱστορία εἶχε πάψει νὰ εἶναι «δνειρικὴ ἱστορία» καὶ εἶχε ἀποκτήσει μιὰ «γῆινη βάση». Μὲ ἄλλους λόγους, κανεὶς δὲν δνειρευόταν πιά ὅτι ἡ Γερμανία μποροῦσε ν' ἀκολουθήσει ἓνα «ρομαντικὸ» ἱστορικὸ δρόμο, πού θὰ τὴν ὀδηγοῦσε ἀπευθείας σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε «βασίλεια τοῦ πνεύματος». Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ βιομηχανοποίηση τῶν καθυστερημένων χωρῶν (ὅπως ἡ Γερμανία καὶ οἱ Η.Π.Α.) δὲν ἐπρόκειτο καθόλου νὰ ἔχει τίς τραγικὲς συνέπειες πού ἔφερε στὴν Ἀγγλία ἡ «πρωτόγονη καπιταλιστικὴ συσσώρευση»: ἡ πολιτικὴ τῶν χαμηλῶν τιμῶν καὶ τῶν ὑψηλῶν ἡμερομισθίων στὴν Ἀμερικὴ, ὅπου, τὸ 1900, τὰ ἐργατικὰ ἡμερομίσθια εἶχαν τὴ διπλάσια ἀγοραστικὴ δύναμη ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ (2), καὶ ἡ «κοινωνικὴ πολιτικὴ» τοῦ Bismarck, πού ὑπῆρξε τὸ πρότυπο τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς τῶν ἐργατικῶν καὶ τῶν σοσιαλιστικῶν κυβερνήσεων στὴν Ἀγγλία, τὴ Σκανδιναβία καὶ τὴ Γαλλία, «ἀλάφρωσαν» σ' ἓνα τέτοιο σημεῖο τοὺς «πόνους τῆς γέννας» τοῦ βιομηχανικοῦ κόσμου στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἀμερικὴ, ὥστε, γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, «ἡ ἰδέα, ὅτι τὰ πράγματα δὲν θὰ πᾶνε τόσο ἄσκημα» οὔτε νέες βιομηχανοποιούμενες χώρες, δὲν ἦταν οὔτε τόσο «φαρισαικὴ» οὔτε τόσο «νανουριστικὴ», ὅσο φανταζόταν ὁ Μάρξ. Ἀντίθετα, τὸ de te fabula narratur, ὁ Μάρξ θὰ εἶχε κάθε δίκιο νὰ τὸ πεῖ στὸν Λένιν, τὸν Τρότσκι καὶ τὸν Στάλιν, ὅταν τὸ μπολσεβικικὸ καθεστῶς πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ ξεπεράσει μ' ἓνα «πῆδημα» καὶ νὰ καταργήσῃ κυριολεκτικὰ «μὲ διατάγματα» ὅλες τίς «φάσεις τῆς φυσικῆς ἀνάπτυξης» τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ τὸ «σοσιαλισμὸ» σὲ μιὰ χώρα ὅπου τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ χρησιμοποιοῦσε ἀκόμα ξύλινα ἄροτρα. Ἄλλ' αὐτὴ ἡ fabula εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία...

1) Ibid. I, 6.

2) Βλ. τὴ μελέτη τοῦ Werner Sombart: «Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?».

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Ἡ σημασία τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης	σελ. 5
1. Ὁ γενικὸς νόμος τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς	» 7
2. Ὁ δυναμισμὸς τῆς καπιταλιστικῆς ἐξάπλωσης	» 11
α) ἡ ἐποχὴ τοῦ Μάρξ : ἐποχὴ τῆς ἀγγλικῆς ὑπεροχῆς	» 11
β) ὁ καπιταλισμὸς γίνεται πραγματικότητα μετὰ τὸν Μάρξ	» 14
3. Ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου	» 21
4. Ἡ νέα ἀνακατάταξη τοῦ πληθυσμοῦ	» 24
5. Ἡ προλεταροποίηση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὰ νέα μεσοαστικὰ στρώματα	» 25
6. Ἡ ἀνοδος τοῦ βιοτικῆς ἐπιπέδου τῆς ἐργατικῆς τάξεως	» 28
7. Οἱ κρίσεις δὲν ἔφεραν τ' ἀποτελέσματα πού περίμενε ὁ Μάρξ	» 31
8. Συμπεράσματα	» 33

Π ρ ο σ ε χ ῶ ς

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ

Τόμος Α' — Σελ. 500

Τὸ βιβλίον πού ἐξηγεῖ τὰ συμβαίνοντα στὴ Ρωσία

ΑΠΟ ΤΑΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ Α.Σ.Β.Σ.

"ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑΙ ΕΠΕΤΗΡΙΔΕΣ,"

Ἀκαδημαϊκά ἔτη 1948/49 καὶ 49/50

"ΣΠΟΥΔΑΙ,"

«Οἰκονομικαὶ — Κοινωνικαὶ — Τεχνικαὶ»

Ἐπιστημονικὴ ἔκδοσις

Ἀκαδημαϊκά ἔτη 1950/51 — 1955/56

"Τὰ ΝΕΑ τῆς Α.Σ.Β.Σ.,"

Περιοδικὴ ἔκδοσις διαφωτισμοῦ καὶ καθοδηγήσεως

Τόμοι Α'—Γ' Ἀκαδημαϊκά ἔτη 1953/54 — 1955/56

"ΟΔΗΓΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ,"

Διοικητικὸς καὶ Ἐκπαιδευτικὸς

"ΤΑ ΛΟΓΙΣΤΙΚΑ ΠΛΑΝΑ,"

I. Γενικὴ Εἰσαγωγή.—Τὸ Αὐστραλιανὸν Λογιστικὸν Σχέδιον

II. Τὸ Γαλλικὸν Λογιστικὸν Σχέδιον

Α' ΔΩΔΕΚΑΗΜΕΡΟΝ

ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

19 Διαλέξεις

Α'. ΔΕΚΑΗΜΕΡΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

14 Διαλέξεις

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

Διάφοροι Ἐκδόσεις

τοῦ «Γραφείου Βιομηχανικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐρευνῶν»

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

Διάφοροι Ἐκδόσεις

τοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Σπουδῶν τῆς Α.Σ.Β.Σ.